DOI No: <http://dx.doi.org/10.29228/Joh.42890>

Makale Türü: Araştırma makalesi
Geliş Tarihi: 14.04.2020
Kabul Tarihi: 09.08.2020
On-line Yayın: 31.08.2020

Article Type: Research article
Submitted: 14.04.2020
Accepted: 09.08.2020
Published Online: 31.08.2020

Atıf Bilgisi / Reference Information

Sarıkcıoğlu, M. & Akın S. H. (2020). İran Ahkâm Defteri'ne Göre Osmanlı-İran İlişkileri (1823-1908). *Journal of History School*, 47, 2152-2186.

İRAN AHKÂM DEFTERİ'NE GÖRE OSMANLI-İRAN İLİŞKİLERİ (1823-1908)¹

Melike SARIKÇIOĞLU² & Süleyman Hilmi AKIN³

Öz

Osmanlı-İran ilişkileri uzun soluklu mücadeleler ve merhaleler geçirmiştir. Bu mücadelenin temelinde İslam dünyasının liderliği meselesi vardır. Çaldıran Savaşı ile Osmanlılar tarafından elde edilen bu zafer, tarihi bir dönüm noktası olarak kabul edilmiş ve her iki taraf için de uzun ve yorucu bir mücadelenin başlangıcı olmuştur. 1823 I. Erzurum Antlaşması sonrası ise Osmanlı ve İran, aralarındaki meseleyi devletlerarası hukuk bağlamında diplomatik yoldan çözümlemek istemişlerdir. İki devlet arasındaki meseleler genel olarak sınır kavgaları, kutsal mekânların ziyareti sırasında İranlı ziyaretçilere karşı gösterilecek muameleler, ticari ve umumi konularda İran tebaasının işlerini yürütecek konsolos vekilleri meseleleri olmuştur. Çalışmaya kaynaklık edecek olan defter tasnifi ise A.DVN.DVE.d044/2 gömlek numarası ile yapılmış olup 1823-1908 yılları arası İran Ahkâm Defteri olarak tanımlanmıştır. Ahkâm, hüküm kelimesinin çoğulu olup, Ahkâm Defteri, Divan-ı Hümayûn'dan çıkan hükümlerin kayıt edildiği defterlere verilen genel isimdir. Bu defterler konularına göre Divan-ı Hümayûn'da çeşitli kalemler tarafından tutulmuştur. Devletlerarası anlaşma, görüşme ve buna benzer

¹ Bu makale “ 1823-1908 Yılları Arasında Osmanlı-İran İlişkileri (44/2 numaralı Düvel-i Ecnebiye Defterine göre)” adlı Yüksek Lisans tezinden hazırlanmıştır.

²Dr. Öğr. Üyesi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, msarikcioglu@mu.edu.tr, Orcid: 0000-0001-7915-3285

³ Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, magnificent35@gmail.com, Orcid:0000-0003-4849-7207

İran Ahkâm Defteri'ne Göre Osmanlı-İran İlişkileri (1823-1908)

konulara ait yazıların düzenlendiği defterler Amedi Kalemi tarafından tutulmuştur. Bu defterlerden biri de İran Ahkâm Defteri olup konular sekiz farklı başlık altında toplanmış olup 759 hüküm içermektedir. Defterde yer alan hükümler üç ana başlıkta yoğunlaşmıştır. Bunlar Mekke emirlerine gönderilen hükümler, suretlerinin Osmanlı yöneticilerine gönderildiği hükümler ve şehbender konsolos vekâletlerinin atanması ile ilgili hükümlerdir. Defterde okunan hükümler içinde rastlanılan ve sıklıkla dile getirilen en önemli husus ise İranlı hacı ve ziyaretçilerin Osmanlı memleketlerini ziyaretleri sırasında kendilerine gösterilmesi gereken muameleler hakkındadır ki yıllarca rekabet halindeki bu iki devletin antlaşmalarına da konu olmuş olan bu hususlar farklı vesilelerle pek çok hükümde yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, İran, Düvel-i Ecnebiye Defterleri, Ahkâm Defteri, Şehbender.

Ottoman-Iran Relations According to the Iran Ahkâm Book (1823-1908)

Abstract

Although the Ottoman-Iranian relations have undergone long-running struggles and challenges, at the basis of this struggle lies the question of the sole leadership of the Islamic world. This first victory achieved by the Ottoman Empire with the Çaldıran War was accepted tiring battle for both sides had begun. After the 1823 Treaty of I. Erzurum, the Ottoman Empire and Iran, which adapted to the era, wanted to solve their problems through diplomatic contacts in the context of interstate law, but in this respect especially border conflicts were an obstacle in the resolution of disputes. It was also understood that the most important anticipation of the Iranian state from the Ottoman period in the subjects discussed in this period was the treatment of the Iranian visitors during the visit to the holy places, and the issue of consular deputies carrying out the business of Iranian business in commercial and public matters. As a matter of fact, the theses related to the subject were found in many places. The notebook classification that will be the source of our study was made under the A.DVN.DVE.d044 / 2 shirt number. It was defined as the Iranian Law of Book between 1823-1908. When we look at this book, the topics include 759 provisions under eight different headings. The provisions in the notebook are particularly concentrated in 3 headings. As a matter of fact, it was seen that the provisions sent to the Mecca orders, the copies of which were sent to the Ottoman rulers and the appointment of the guardians of the martyrs were composed of the majority. The most important issue in the book is about the treatments that Iranian pilgrims and visitors should be shown to them during their visit to the Ottoman countries. These issues, which have been the subject of the testaments of these two competing states for years, are included in many provisions on different occasions.

Keywords: Ottoman, Iranian, Düvel-i Ecnebiye Books, Ahkâm Books, Consul.

GİRİŞ

Osmanlı arşivleri, sadece Osmanlı tarihinin değil geçmiş yüzyıllar itibarıyla Osmanlı Devleti'nin ilişkilerinin kurulduğu pek çok devletin de tarihinin aydınlatılmasında ciddi bir başvuru kaynağıdır. Fakat Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda sistematik bir arşiv geleneğinin olduğunu söylemek zordur. Osmanlı Arşivi'nde arşiv vesikalarının bir düzen halinde değerlendirilmeye başlanması ve modern bir arşivcilik geleneğinin ortaya çıkması devletin son yüzyılına denk geldiği söylenebilir. Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan kısa süre önce başlayan ve sonraki yıllarda devam eden yenileşme çalışmaları nedeniyle Devletin mühim işlerinin görüşüldüğü yer olarak Bab-ı Ali merkez alınmış ve ona göre düzenlemelere gidilmiştir. Arşiv belgelerinin düzenlenmesi de bu yeni sisteme göre olmuştur (Akyıldız, 1993:26). Bu düzenlemede arşiv içerisinde Divan-ı Hümayun kalemlerinin tuttuğu defterler oldukça önemli bir yere sahiptir (Özbilgen, 2003:192). Bu arşiv düzenlemesi içinde yer alan Divan-ı Hümayun'a bağlı olan uluslararası yazışmaları yürüten "Amedi Kalemî" dir. Ve bu kalemde tutulan defterlerin bir kısmına Düvel-i Ecnebiye denilmiştir Sadrazam tarafından padişaha yazılacak telhis ve takrirlerle, yabancı devletlerin hükümet başkanlarına yine sadrazam tarafından gönderilecek mektupların müsveddeleri, barış antlaşmaları ile her çeşit anlaşma ve metinleri, görüşme tutanakları ve protokoller, yabancı elçi konsolos ve tüccarlara ait her çeşit yazı ve evrak burada yazılmakta olup asılları bu kalemde saklanmıştır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin yurtdışında bulunan elçilerinden gelen şifreli raporlar burada çözülüp cevaplanmıştır. Diğer devletlerle ilgili anlaşmaların yanı sıra ahkâm, nişan, konsolosluk beratlarına dair kayıtlar da bu defterde tutulmuştur (Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi, 2000).

Bu defterlerde kayıtları tutulan devletlerden biri de doğal olarak Osmanlı Devleti'nin sınır komşusu olan İran'dır. İran Ahkâm defterine bakarak Osmanlı-İran ilişkileri açısından en mühim ve hassas konuların başında dini inançlar konusundaki farklılık ve anlaşmazlıklar geldiği söylenebilir. Kökeni eskilere dayanan Sünni-Şii çekişmesinin bu iki büyük devleti karşı karşıya getirmesi kaçınılmaz olmuştur. İran'da uzun yıllar hâkimiyet kuran Safeviler döneminde siyasallaşan Şii inanç iktidarla ayrılmaz bir bütün haline gelmiş, Safevi şahları aynı zamanda kutsal kişiler kabul edilmiştir. Aynı şekilde Yavuz Sultan Selim'den sonra Osmanlı hükümdarlarının hilafet makamını temsil etmeye başlaması ve Sünni-İslam dünyasının koruyucusu olmaları bu kısır çekişmenin sürmesine zemin hazırlamıştır (Şabani, 2003: 79-86). Her iki devlette bu mezhep farklılığını öne sürerek İslam dünyasında iktidar mücadelesi vermiştir.

İki devlet arasındaki ilişki zaman zaman dostluk zaman zaman savaş esasına göre şekillense de on sekizinci yüzyıla gelindiğinde iki devlet için de bu dönem oldukça sıkıntılı geçmiştir. İran mahalli idaresi, ordudaki çekişmeler ve Rus tehdidi ile Osmanlı da Avrupa devletleri ve Rus tehdidi ile uğraşmak zorunda kalmışlardır. Bu nedenle her iki devlet de birbirlerine karşı bilfiil askeri harekâttan kaçınmaya çalışmışlardır (Şabani, 2003: 79-86).

On dokuzuncu yüzyıldan itibaren ise her iki devlet dış politik gelişmelerden bağımsız hareket edemez hale gelmiştir. Dünyada etkili olan değişim ve dönüşüm bu ülkelerde de etkisini göstermiştir. Osmanlı Devleti'nde reform çabaları ile kendini gösteren bu değişim hareketleri benzer olarak İran'da da kendisini göstermekte gecikmemiştir. İran'da 1796'dan sonra hâkimiyetini kuran Kaçarlar dönemi Avrupa nüfuzunun ülkede en etkin biçimde hissedildiği dönem olmuştur (Kurtuluş, 2010: 1).

Çalışma esnasında elde edilen veriler ışığında ise denebilir ki Osmanlı İran ilişkilerinde belirleyici olan husus İran tabiiyetine mensup ister hacı adayı ister normal tebaa olsun İran'ın Osmanlı Devleti'ndeki tebaasına yeterli ayrıcalığı sağlama ve koruma çabasıdır. Ticari münasebetlerin yürütülmesi, kutsal yerlerin ziyareti, İranlıların Osmanlı memleketlerinde güvenliğinin sağlanması konusu, en küçük yerleşim yerlerinde bile İranlıların çıkarlarının korunması amacıyla temsilciliklerin oluşturulması bu meselelerin çoğunluğunu oluşturmaktadır.

Osmanlı-İran ilişkilerinde dikkate değer bir konu da tebaa olma statüsündeki yaklaşımdır. Osmanlı'da millet anlayışı bir ırktan olmaktan çok dini bir mensubiyeti ifade eder ve ehli İslam olanlar farklı ırklara da mensup olsalar dahi Sünni İslam geleneğinde bir millet kabul edilirdi (Bozkurt,1989:9). Osmanlı Devleti, topraklarında yaşayan ve Müslüman olmayan tebaasına, tek Tanrılı bir dine inanmaları şartı ile İslam anlayışındaki zimmet kavramına binaen uygulamada bulunmuştur. İslam Hukuku'nda yer alan zimmet anlayışında gayrimüslimler İslam egemenliğini kabul ederlerse devlette onların can, mal güvenliğini teminat altına almak zorunda idi. Buradaki Sünni İslam geleneği Osmanlı Devleti'nin İran'a olan yaklaşımının da belirleyicisi olmuştur. Çünkü İranlılar gayrimüslim değil ama Sünni Müslüman da değillerdi. Bu yüzden İranlı tebaa, Osmanlı Devleti'nde yaşayan diğer ülke vatandaşlarından ya da zimmilerden bir derece daha farklı muamele görmüşlerdir. Osmanlı Devleti, İranlı tebaaya Sünni Müslümanlara tanıdığı hakları siyasi nedenlerden dolayı tanımak istememiştir. Fakat Zimmi de olmadıkları için bazı konularda Kâbe ve diğer kutsal yerlerin ziyareti gibi hususlarda çeşitli haklar tanımışlardır. İslam kardeşliğinin bir göstergesi olarak buraların ziyareti ve hac vazifelerinin yerine getirilmesi bakımından Müslüman devlet ahalisinden farklı bir ayrıma tabi

tutulmamış fakat bu konuların dışında kalan meselelerde siyasi nedenlerden dolayı belli bir takım sınırlamalar ya da standartlar belirlemiştir.

İran tebaasına getirilen sınırlamalara emlak edinme engeli getirilmesi, vakıf etmelerinin yasaklanmış olması, gümrük muamelelerinde diğer ülke standartlarına göre sınırlar konulması, veraset meselelerinde muris çıkmayan İranlıların mallarının beytülmale devri konuları örnek verilebilir. Çalışmanın genelinde de görülen hususlar bu çerçeve içerisinde yer alan konularla alakalı olduğu tespit edilmiştir. Osmanlı Devleti, İran ile ilişkilerinde gerek iç hukuk düzenlemelerine gerekse de antlaşmalara bağlı kalarak bu esasların hukuki olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır.

Bu çalışmanın Osmanlı-İran ilişkilerinin 19. yüzyıl ortaları ile 20. yüzyıl başlarındaki yapısı ve durumu hakkında bilgi vermesi ve o dönemi aydınlatması açısından önemli olduğu düşünülmektedir. Ayrıca dönem itibarıyla gerek siyasi ilişkilerin tahlili gerekse İslam dünyasının iki önemli devleti (Alkan, 2016: 17-32) ve komşu olmaları münasebeti ile aralarındaki meselelerin hangi konularda yoğunluk kazandığı hususunu ortaya koyma açısından da bu çalışmanın önem arz ettiği söylenilebilir. Bir de Osmanlı Devleti'nde Müslümanlar ile gayri müslimlere tanınan haklar farklıdır. İran'a baktığında Osmanlı Devleti siyasi rekabete binaen mezhep farklılığını önere sürerek Müslümanlara tanıdığı hakları tanımak istememiştir. Çünkü tanıdığı an bu hakların İran tarafından suiistimal edilip Kerbela, Süleymaniye gibi yerlerde hak iddia edebileceklerinden endişe etmiştir. Bu siyasi endişesinden dolayı Osmanlı Devleti, İran tebaasına ne Müslüman tebaa gibi haklar ne de gayri müslim tebaa gibi haklar tanımıştır. Onlara has hükümler koymuştur. Bu çalışmada İran tebaasına has koyulan hükümlerin neler olduğu ve hangi konuları içerdiği hususu da aydınlatılmaya çalışılacaktır.

1. Ahkâm Defteri

Osmanlı Devleti'nin başlangıcında modern bir arşiv geleneğinin olduğunu söylemek mümkün değildir. Arşiv vesikalarının bir tertip halinde değerlendirilmeye başlandığı son dönemler hariç tutulursa devletin yönetim merkezi olan saray aynı zamanda bilgi ve belgelerin saklandığı mekân olarak da görev yapmıştır. Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'ın hemen öncesinde başlayan ve sonraki yıllarda artarak devam eden yenileşme ve reform çalışmaları nedeniyle devletin mühim işlerinin görüşüldüğü yer olarak Bab-ı Ali merkez alınmıştır. Bu tarihlerde ayrıca yeni yapılanmayla beraber sadrazamın görev ve yetkilerinde de bir düzenlemeye gidildiği, tüm vekiller üzerinde bir hiyerarşi olarak kendisine başvekelet unvanının tanındığı görülmektedir (Akyıldız,1993: 26). Bu nedenle başvekelete giden ve gelen pek çok evrak bir takım karışıklıklara da neden

olmuştur. Bu karışıklıkları gidermek amacıyla da Osmanlı arşivleri oluşturulmuştur. Osmanlı arşivleri içerisinde Divan-ı Hümayun kalemlerinin tuttuğu defterler oldukça önemli bir yere sahiptir.

Divan-ı Hümayun'da yer alan defterler içerisinde; alınan kararların topluca yer aldığı Ahkâm defterleri önceleri Beylikçi kaleminin zimmetinde idi. Beylikçi kaleminin elinin altında ayrıca mühimme defterleri, name-i hümayunlar, atik şikâyet, mukavelenameler, izn-i sefine, mühimme zeyli vb. gibi daha pek çok önemli defterler de bulunurdu (Özbilgen,2003: 192). Bu defterler daha sonraki yıllarda arşiv geleneğinin oluşmaya başlamasıyla farklı biçimlerde tasnife tabi tutulmuştur.

Çalışmaya kaynaklık eden defter Ahkâm defteri olup içerisinde tam metinlerin yer aldığı 119 varak ve toplam 759 hükmü barındırmaktadır. Hükümlerin tamamı İran ile ilgili çeşitli emirler ve konulardan oluşmaktadır. Defterde çok farklı ve değişik konuların yer aldığı görülmekle birlikte farklı tarihlerde kaleme alınmış, konusu birbirleriyle aynı olan çok sayıda hüküm de vardır. Bu hükümlerden 60 kadarı Mekke emirlerine gönderilmiştir. Mekke emirlerine gönderilen hükümlerin her birinden sonra bunların aynı emirlerden oluşan suretlerinin gönderildiği toplamda 355 hüküm bulunmaktadır. Bunların dışında yekûn olarak 206 kadar İran Devletinin Osmanlı Devleti sınırları içinde değişik merkezlere yollanmış olduğu şehbender vekâletleri için yazılmış olan hükümler bulunmaktadır. Defterde ayrıca kendinden başka örneği olmayan bir takım muhtelif hükümler de yer almakta olup bunların sayıları 30 kadardır. Defterde yol emirlerinden bahseden 45 adet hükümde vardır. Bu hükümlerden başka Osmanlı-İran arasındaki mücadeleler esnasında İranlı tüccarların el konulan mallarının geri iadeleri hakkında 6 adet hüküm içeren metin vardır. Defterde çoğunlukla tüccar olmak şartıyla İranlı kişilerin Osmanlı tebaası olanlar arasında ya da çok az da olsa İranlıların kendi aralarındaki alacakları ile ilgili hususları aktaran 28 adet hüküm de bulunmaktadır. Ayrıca bir kısım eyalet ya da kaza yöneticilerine gönderilen ve sayısı 23 adet olan gasp ve yaralama olaylarını anlatan ve bu konularda gerekli tedbirlerin alınmasını şart koşan emirlerin yer aldığı da görülmektedir.

2.Mekke Emirlerine Gönderilen Hükümler

İncelenen defterde en fazla sayıda hükmün Mekke emirlerine gönderildiği söylenebilir. Bu hükümlerden başka ve bu hükümlerin birer suretlerinin de çeşitli Osmanlı yönetici ve bürokratları ile Erzurum ve Şam valilerine gönderilenler oldukları görülmektedir. Mekke emirlerine gönderilen

hüküm sayısı toplamda 60 adet olup 77 no'lu hükümden itibaren başlamıştır. Bu hükümlerden sonra 77 ve 86 no'lu hükümler hariç olmak üzere diğer 58 hükümden sonra 6'şar adet daha hüküm kopyası çeşitli taşra idareci ve bir kısım Osmanlı bürokratlarına da gönderilmiştir. Diğer görevlilere gönderilen bu suretlerde ise tarih bilgisi yer almamaktadır. Ancak Mekke şerifine gönderilen hükümlerdeki hususların aynılarını ihtiva etmesi bakımından Mekke emirlerine gönderilen hükmün sonundaki tarih bilgisi ile aynı zaman dilimine ait olduğu düşünülmektedir.

İncelemeye konu olan defterde de tespit edinilebilen kadarıyla kendilerine hüküm çıkartılmış olan emirler şunlardır: Muhammed b. Avn (2 defa tayin edilmiş), Şerif Abdülmuttalip, Şerif Abdullah (Şerif Muhammed b. Avn'ın oğlu), Şerif Hüseyin Paşa (Muhammed b. Avn'ın diğer oğlu), Şerif Abdülmuttalip (2. defa ancak kendisine hitap edilirken elkab ve övgüler yer almamıştır.), Şerif Avnürrefik Paşa (Muhammed b. Avn'ın en küçük oğludur)dir.

Mekke emirlerine gönderilen hükümlerde dikkati çeken ilk husus, giriş kısmında Mekke emirlerine hitap şekillerinin standart olmamasıdır. Defterde sıra numarası 77 ve 1844 tarihli olan hükümde Mekke emirine oldukça sade bir üslup kullanılmış; “*Hala emir-i Mekke-i Mükerrreme Şerif Muhammed bin Avn dam saadeye*” ifadesiyle yetinilmiş, süslü lafız ve elcablar kullanılmamıştır (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00022,1260). Şerif Muhammed b. Avn'dan sonra Mekke emiri olan Şerif Abdülmuttalib'e gönderilen hükümlerde de örnek olarak 169 no'lu hükümde sade bir giriş yapıldığı görülmektedir (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00034, 1269).

Ancak 195 nolu hükümde yer alan “*Hala emir-i Mekke-i Mükerrreme olup mecidiyye nişan-ı hümayunumun birinci rütbesini haiz ve hamil olan Şerif Abdülmuttalip dam saadeye*” (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00038, 1271) ifadesi ile buradan itibaren Mekke emirine hitaplarda isim ve unvanlardan önce sahip oldukları madalya ve nişanların derecesiyle beraber zikredildiği görülmektedir.(BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00034, 1271) Yine bu ifadeye bakılarak, Mekke emirleri için ilk zikredilmeye başlanan nişanın meciidi nişanı ve rütbesinin de birinci rütbe olduğu anlaşılmaktadır. Ancak ilginç bir nokta da 195 nolu hükümde Mekke emirleri madalya ve nişanları ile zikredilirken suretlerinin gönderildiği hükümlerdeki görevlilerin de varsa nişanları ve rütbeleri ile birlikte ele alındığıdır.

Burada farklı bir husus olarak belirtilmesi gerekirse, İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın eserinde Mekke emirlerine gönderilen menşurlarda özellikle uzun övgüye ve lakaplara yer verildiği bilgisi (Uzunçarşılı, 2013: 31) ancak ilerleyen hükümlerdeki 1859 tarihli 245. hükümden itibaren kendine bir kanıt

bulabilmiş; “*Efahim-i vükela-yı devlet-i aliyyem ve eazim-i vüzera-yı saltanat-ı seniyyemden mecidi nişan-ı hümayunumun birinci rütbesini haiz ve hamil olan emir-i Mekke-i Mükerreme vezir fetanetsemirim Şerif Abdullah Paşa dame saade ve edamellahü Teala iclaleye*” şeklinde övücü ve karşısındaki kişiyi taltif eden uzun bir hitap şekli benimsenmiştir (BOA, A.DVNSDVE.d.00044.2/00045,1275). Buna göre Mekke emirlerine hitap edilirken devletin önde gelen vekili olarak sayılmış, vezir (paşalık) rütbesi ile sıfatlandırılmış olmasının yanı sıra “*fetanetsemir*” ifadesi ile de oldukça samimi bir üslup benimsenmiştir. Daha önceki hükümlerde yer alan Mekke emirleri Muhammed b. Avn ve Şerif Abdulmuttalip için bu şekilde bir hitap tarzının benimsenmemesi ise dikkat çekicidir. Ayrıca peygamberler için zikredilen “*fetanet*” sıfatının Mekke emirine yakıştırılması ve bunun belirli kimselerle sınırlı tutulması konusu önemlidir. Çalışma sırasında analiz edilen kaynaklarda bu hitap farklılığının neden doğduğu konusunda kesin bir bilgiye rastlanmamakla beraber Osmanlı Devleti’nin genel politikası olarak devlete daha yakın bulduğu, sorun çıkarmayan, devlet bütünlüğüne hizmetini ve kendini adanmış olan şerifleri diğerlerinden ayırmak istemesi olduğu söylenebilir. Nitekim İsmail Hakkı Uzunçarşılı’nın eserinde de bazı Mekke emirlerinin örneğin Şerif Yahya b. Berekat örneğinde olduğu gibi (Uzunçarşılı,2013:98) geçmişte Osmanlı hükümdarlarının iradelerinin zıddı birtakım yollara tevessül ettikleri konusunda ayrıntılı bilgiler vardır.

Ayrıca 1860 tarihli ve 257 no’lu hükümde geçen “*Eazim-i vüzera-yı saltanat-ı seniyyemden ve Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye aza-yı kiramumdan...*” (BOA, A.DVNSDVE.d.00044.2/00046, 1276) ifadesinden anlaşıyor ki bu hükümden itibaren başlayarak 10 yerde daha kendileri Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye üyeliği unvanı ile onurlandırılmıştır. Meclis-i Vala ile ilgili bir düzenleme de 1861’de yapılmış, üye sayıları tekrardan belirlenmiş, çalışma usul ve esasları bir nizamname ile belirlenmiştir (Akyıldız,2003: 250-251). Böylece meclis bu son düzenleme ile birlikte; kanunların görüşüldüğü, üst düzey bürokratların yargılandığı (Çadırcı,1991: 190) mülki, askeri ve mali düzenlemelerin yapıldığı önemli bir kurum halini almıştır.

Bu hükümlerde istisnasız en önemli ortak nokta; Mekke emirlerinin vazife ve yetkileri olarak belirtilmiş olan, hac mevsiminin güvenli ve huzurlu bir biçimde geçmesini, eşkıyalık hareketlerine karşı hacıların ve yolların güvenliğini sağlamak hususudur. Bu hususta defterde yer alan hükümlerin sadece Mekke emirlerine gönderilenlerle sınırlı olmadığı, bazı eyalet valilerine de doğrudan gönderilen hükümlerde ortak bir konu olduğu da göze çarpmaktadır. Bu da konunun oldukça ehemmiyet arz ettiğini gösterir. İncelenen defter İran ile alakalı olduğu için İranlı hacılarınla ilgili gönderilen emirler yer almakla birlikte İslam dünyasının yegane gücü olan Osmanlı Devleti’nin diğer İslam devletinin züvvar

ve hacıları için de benzer mukabeleleri “...züvvar-ı rum ve ahali-i saire-i bilad-ı İslamiyye misillü muamele-i bi'l-mücamele olunup...” şeklindeki ifadeyle kısaca belirttiği emirleri Mekke emirlerine hüküm olarak yolladığı söylenebilir.

Nitekim hükümlerde; “devlet-i İraniyeden hacc-ı şerif ve atabat-ı aliyye ziyaretine gidenlere hallerine göre hürmet kılınması” (BOA, A.DVNSDVE.d.00044.2/00028, 1265) ifadesiyle, İran’dan Kabe-i Mükerreme ve Medine-i Münevvere ile atabat-ı aliyye ziyaretine gidenlere gereken hürmetin gösterilmesi, haklarının korunması istenmiştir.

Yukarıda bahsedilen ve hükümlerde ortak olarak dile getirilen atabat-ı aliyye ziyaretinden kastedilen ise; İranlı hacılar tarafından kutsal ziyaret mekânlarından olan ve atabat-ı aliyye; yüksek eşikler denilen dört önemli mekân olup Kazımeyn⁴, Samarra⁵, Necef⁶ ve en önemlisi de Kerbela⁷’dır (Doğan, 2010: 214). Şiiler tarafından oldukça kutsal mekânlar olarak görülen bu yerler Kâbe ziyaretinin yani kutsal hac yolculuğunun tamamlayıcısı hükmünde olup bu ziyaret sonrası İranlı hacılar “Kerbela’ı” sıfatını alırlardı (Doğan, 2010: 229).

Hükümlerde rastlanılan diğer ortak konulardan biri de; “ahali-i İrandan Kabe-i Mükerreme ve Medine-i Münevvere ve sair bilad-ı İslamiyye misillü muamele-i bil-mücamele olunup kendilerinden durma nam ve hilaf-ı şer-i şerif ve kanun-ı münif sair vecihle bir nesne mütalebe olunmayıp...” (BOA, A.DVNSDVE.d.00044.2/00031, 1268) ifadesidir ki, buna göre hacı ya da ziyaretçilere diğer İslam diyarlarının ziyaretçilerine gösterilen hürmet ve alakanın gösterilmesi, kendilerinden haksız yere vergi ya da benzeri bir şey talep edilmemesi istenmiştir.

Burada hükümler içinde standart hale geldiği için ve neredeyse bir şablon mahiyetini aldığı için yer vermeyi uygun gördüğümüz ve tarih kaydı düşülmemiş olan 117 no’lu hükümde geçen ifade ise; “devlet-i aliyyem memalikinde İranlıdan bila veled fevt olanların vasi-i şeriyyesi olmadığı halde beytülmale memur olanlar tereke-i müteveffayı marifet-i şer’le sicile ba’delkayd bir emin mahalde aynıyla bir sene hıfz edip varisi veyahut vekil-i şeriyyesi zuhurunda ber-muceb

⁴Müsâ el-Kâzım ve torunu Muhammed et-Takî’nin türbelerinin bulunduğu yerdir (<https://islamansiklopedisi.org.tr/kazimeyn>, 30.07.2020).

⁵ Şii imamlarından İmam Ali Naki ve İmam Hasan Askeri’nin türbelerinin bulunduğu yerdir (<https://islamansiklopedisi.org.tr/samerra>, 30.07.2020)

⁶Hz. Ali’nin türbesinin bulunduğu yerdir ve Şii kültüründe mekânın kutsallığından dolayı burada kılınan namazın başka yerde kılınan namaza göre 200.000 kat daha faziletli ve bir gece kalmanın 700 yıllık ibadete denk olduğu, buraya defnedilen cenazeden kabir azabının kalkacağı ve Münker ile Nekir’in sorularından muaf tutulacağı gibi çok sayıda rivayet mevcuttur (<https://islamansiklopedisi.org.tr/necef>, 30.07.2020)

⁷ Hz. Hüseyin’in türbesinin bulunduğu yerdir(<https://islamansiklopedisi.org.tr/kerbela>, 30.07.2020)

defter-i eşya-yı mezkureyi marifet-i şer'le teslim eyleyip rüsum-ı adıyyesi ve eşya hıfz olunan mahallin kirası alınması" şeklinde yer alıp yanlarında ticaret malı olmayanlardan bac resmi talep edilmemesi hakkındaki emirdir (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00026). Bundan başka neredeyse istisnasız olarak her hüküm içinde İranlılardan çocuksuz olarak Osmanlı topraklarında ölenlerin varisleri çıkıncaya kadar terekelerinin bir sicile kaydını müteakip mallarının emin bir mahalde saklanması ve varisleri çıkınca saklanan yerin kirası alınmak koşuluyla mallarının teslim edilmesidir.

Hükümlerde çokça "*Beytülmal*" ifadesi ile aynı zamanda Osmanlı topraklarında iş yapan ya da gelip giden İranlıların Müslüman olması hasebiyle onların da Müslüman Osmanlı tebaası gibi ibadetle ilgili konularda aynı haklara sahip oldukları görülmüştür. Bu noktada Osmanlı Devleti'nin topraklarında yaşayanları ne şekilde sınıflandırıdığını da bilmek lazımdır. Osmanlı Devleti'ne göre Hz. Peygamberin davasına uyan ve onu kabul edenler Müslümanlar, uymayanlar ise gayrimüslimler olarak temel bir ayrıma tabi tutulmuşlardır (Bostancı, 1992: 15).

Bu konu ile alakalı gönderilen emirlerin devamında ise örneğin 1853 tarihli 169 no'lu hükümde olduğu gibi "*mahfuz olan eşya harik ve bu misillü kaza sebebiyle telef olur ise iddia olunmaması*" (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00034) ifadesi ile de anlaşılıyor ki yangın veya buna benzer bir sebeple telef olan tereke-i mahfuza için bir dava güdülmemesi açıkça belirtilmiştir ki Osmanlı idaresi bu gibi kayıplar için sorumlu tutulmak istenmemektedir. Belgelerde "emin" ifadesi çoklukla "me'men" kelimesi ile karşılığını bulmuşken, yukarıdaki hükümde olduğu gibi pek az yerde ise Türkçe olarak "emin" kelimesi kullanılmıştır.

Osmanlı hükümeti yukarıdaki hususlarda verilen emirleri te'kid amacıyla olsa gerek hükümler içerisinde yine standart olarak yer alan "...*saltanat-ı seniyyemle İran devleti beyninde münakid olan muahede-i kadime şurutu iktizasından olduğuna binaen...*" (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00028, 1265) cümlesiyle Osmanlı ile İran arasında bu yıllarda yapılmış olan ve incelemeye konu olan hükümlerle de yakından alakalı olması açısından önem arz eden 1823 I. Erzurum Antlaşması ve 1847 II. Erzurum Antlaşması'nda yer alan ilgili maddelere atıfta bulunmuştur.

I. Erzurum Antlaşması, 1823 yılında Osmanlı Devleti ile İran Devleti arasında Kaçar Hanedanlığının iktidarda olduğu bir dönemde imzalanmış olup, dönemin hükümdarları İran'da Feth Ali Şah, Osmanlı Devleti'nde ise II. Mahmut'tur. (Soofizadeh, 2013: 183-194) İlgili antlaşmanın 2. maddesinde geçen şartlarla hükümlerin ana gövde metinlerinde geçen hususların neredeyse

birebir aynı olduğu yapılan incelemeler sırasında anlaşılmıştır (Soofizadeh,2013: 183-194).

Buradan da anlaşıyor ki Erzurum Antlaşması ile tabi olunan ortak hususlar divandan çıkan kararlarda da belirleyici bir rol üstlenmiştir. Nitekim II. Erzurum Antlaşması ile de bu maddeler bir kez daha teyit edilmiş olup daha sonraki hükümlerde de ortak olarak birbirinin aynısı kopya edilmek suretiyle emirlere gönderilen pek çok hükümde de yer almıştır.

Hükümlerden açıkça anlaşıldığına göre atabat-ı aliyye ziyaretine giden veya hacca şerif niyetiyle yolculuk eden İranlı ziyaretçilerin ellerinde ticaret malı yoksa onlardan bac da talep edilemeyeceği belirtilmiş, bu hükümler sırasıyla bölgede görevli bütün vezirler, hac emiri, surre emini, mir-miran (beylerbeyleri), subayların da uymaları ve uygulamaları istenmiştir (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00036, 1270).

Bu antlaşmaların ilgili maddelerindeki isteklerin yalnızca Mekke emirlerine gönderilen hükümlerle sınırlı olmadıkları, çalışmaya konu olan defterde Osmanlı Devleti'nin bazı yerleşim bölgelerinde yer alan valilere gönderilen hükümler içinde de yer aldığı görülmektedir. Örneğin 1851 tarihli 159 no'lu hükümde Şam valisi vezir İzzet Paşa'ya gönderilen emirde bu husus Mekke emirlerine gönderilen hususlarla neredeyse birebir örtüşmektedir (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00032, 1267).

Defterde 1847 tarihli 103 no'lu hükümden sonrakilerin ise II. Erzurum Antlaşması'nın ilgili hükümlerine atıfta bulunduğunu söylemek mümkündür. Çünkü II. Erzurum Antlaşması, yine Kaçarlar hanedanından Muhammed Şah ve dönemin Osmanlı padişahı I. Abdülmecit arasında imzalanmış olup, sınır sorunları konusundaki ihtilafları tam anlamıyla çözemese de İngiltere ve Rusya elçilerinin de araya girmesi ile 9 madde halinde 3 Haziran 1847 yılında imzalanmıştır (Sarıkçıoğlu, 2013: 17). Antlaşmanın yedinci maddesinde belirtilen husus bir önceki antlaşma kadar ayrıntılı olarak düzenlenmemiş olsa da (Soofizadeh, 2013:183-194) ana hatları itibariyle isteklerin benzer olduğu anlaşılmaktadır.

Tüm bu emir veya yasaklar gönderildikleri kişilere ilanen duyurulurken konunun önemine binaen bu hususların ayrıca İran Devleti ile Osmanlı Devleti arasında yapılmış olan muahedeler ve sulh koşullarından olduğu vurgusu yapılmıştır (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00036, 1270).

Defterde en fazla kaleme alınan hükümler 355 adetle Mekke emirlerine gönderilen emirlerin bir benzerlerinin bölgede görevli Şam, Halep ve Erzurum eyalet valileri ile çeşitli görevlilere de gönderilen emirler olduğudur. Buna göre

gönderilen bu emirler hükmün başında “*bir sureti*” şeklinde başlayan ve oldukça kısa süren ifadelerdir. Gönderilen kişilere lakapları ve rütbelerinin yanısıra varsa nişanları ile de hitap edilmiştir. 196 no’lu hükümde olduğu gibi “*Şeyhülharemlik Mekke-i Mükerreme hidmet-i celilesi ve mülhakat-ı malumesi ile Cidde Eyaleti valisi ve mecidiyye nişan-ı hümayunumun birinci rütbesini haiz vehamil vezirim Mehmed Kamil Paşa iclaleye*” (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00036,1270) derken hem kişinin makamı hem de sahip olduğu nişanlar rütbeleri ile beraber zikredilmiştir. Bu hükümlerde görüldüğü kadarıyla tarih bilgisine de rastlanılmamıştır. Bu suretlerin gönderildiği makamlar genellikle; Şeyhülharemlik, Cidde valisi, Şam valisi ve aynı zamanda hac emiri, Mekke Şeyhülharemi, Halep eyaleti valisidir. Ayrıca Osmanlı Devleti’nin Medine’de de siyasi açıdan bir temsiliyeti olması açısından “*Şeyhülharemlik Hazret-i Nebevi*” ifadesiyle belgelerde de çokça geçen bir makam oluşturmuş olduğunu söylemek mümkündür.

Mekke emirlerine gönderilen hükümlerde ayrıca surre eminlerinden bahsedilmekte ve bu kişilere oldukça önemli görevler atfedilmektedir. Örneğin 183 no’lu hükümde “*kemal-i dikkat ve riayet ve Şam-ı Şerifden Haremeyn-ı Muhteremeyne varub gelince surre-i hümayunum emini taraflarından dahi nezaret olunarak hilaf-ı şurut bir nesne alınmayıp himayetlerine dikkat olunması*” (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00036, 1270) görüldüğü üzere Mekke emirlerine gönderilen hükümlerde İran’dan gelen hüccac taifesine himayetleri için gereken ihtimamın gösterilmesi gerektiği çok yerde vurgulanmış, bu işin takibatının surre emini tarafından da sağlanması gerektiği üzerinde durulmuştur. Özellikle “*Bir sureti*” şeklinde ve sadece 1-2 satırla ifade buyurulan bu kısa hükümler içerisinde hiç eksiksiz biçimde kendilerine hüküm gönderilen görevliler arasında surre eminleri zikredilmektedir.

“*Bir sureti*” cümlesinin bir nevi ayraç olarak kullanıldığı bu hükümler, “*Rumeli Beylerbeyliği payelilerinden Surre-i Hümayunum Emini Mehmed Hilmi Paşa damet maaliye*” (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00045) vb. ifadeleriyle devam etmekte ve hitap edilen kişinin varsa rütbe ve unvanının yanı sıra kendisine surre emini sıfatının yakıştırıldığı da görülebilmektedir. Çalışmada okunan bu kapsamdaki tüm suretlerde görülen en önemli ortak husus surre emini olan kişinin devlet içindeki önemli rical arasından sayıldığı ya da orta dereceli bir bürokrat veya yukarıdaki örnekte olduğu gibi beylerbeylik rütbesini en azından paye olarak da haiz olduğudur. Bu konu ile alakalı kaynaklarda da zaten bu görevin güvenilir, belli bir statü ve servet sahibi kişilerce yürütüldüğünden bahsedilmektedir (Atalar, 1991: 172).

Bunun dışında hükümlerde zikredilen makam adlarından biri de; “*dergah-ı muallam kapıcıbaşılardan*” şeklindeki bir tanımlamadır (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00027) Surre eminlerinin üzerinde bulunan çeşitli makamlardan biri olarak zikredilen Dergah-ı muallam kapıcıbaşılığı makamı; Osmanlı Devleti’nde en önemli saray hizmetlilerinden biri olarak kabul edilmektedir. Bu kapıcılar kapılardan sorumlu olmalarının dışında çeşitli bürokratların görev yerlerine ulaştırılmalarına refakat ettikleri gibi divan çavuşları ile birlikte divan toplantılarının çeşitli protokol (teşrifat) işlerine de yardımcı olabilirlerdi (Koç, 2001: 395-420). Bu makamlar dışında surre eminlerinin; rical-i devletten olduğunu belirten birtakım ifadelerle de rastlanmaktadır. Bu tabirler arasında “*eazim-i rical devlet-i aliyyeden*”, *mütehayyızan* (ileri gelen) devlet adamlarından, rütbe-i saniye ashabından⁸, ıstabl-ı amire (saray ahırları) müdürlüğü payelilerinden, divan-ı muhasebat (bugünkü sayıştay) azasından, hazine-i hassa yazı işleri müdürü, Genelkurmay mektupçusu (kalemi), baş kitabet yardımcısı, adliye müfettişi, maliyede beytül-mal müfettişi, eski Preveze Sancağı mutasarrıfı ve hatta Haliç mutasarrıfı gibi çok çeşitli payelerden bahsedildiği görülmektedir. Önceleri bu görevlilerin yalnızca sahip oldukları rütbe ve isimleri belirtilirken, 281 nolu hükümden itibaren surre eminliğinin yanısıra hac emirliği kaymakamlığının da uhdelerine bırakıldığı ve unvanlarının yanısıra sahip oldukları nişanlarla beraber zikredildikleri görülmüştür (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00049). Ayrıca dikkat çeken bir nokta da; bu görev önceleri sivil bürokrasi ve devlet adamları ile sınırlı iken 299 no’lu hükümde yer alan: “*Mirü’l-hac kaymakamlığı inzimamıyla surre-i hümayunum emini olan Mirliva (Albay) Mehmed Paşa damet maaliyeye*” ifadesinde görüldüğü gibi askeri rütbelere de teşmil edilir olmuştur (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00058). Bu askeri rütbe sahiplerinin halen görevde olup olmamaları da önemli değildir. Yine belgeler içinde görüldüğü üzere “*Asakir-i Nizamiye-i Şahane mirlivaları mütekaidlerinden*” ifadesinde de anlaşılabacağı üzere emekli asker kökenli kişilerden de hac kaymakamı ve surre emini seçilebilmektedir (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00058). Defterde surre eminleri için kullanılan tabirler arasında “*ferikan-ı kiram*” ifadesi de bulunmaktadır.

Surre emininin yanısıra hac kaymakamlığı ya da emirliği adı altında bir makamdan daha bahsedilmektedir. Defterde ilk olarak 79 no’lu hükümde rastlanılan ve “*Bir sureti*” ile başlayıp, “*Mülhakatıyla Şam-ı Şerif valisi ve mir haccı vezir Ali Rıza Paşa iclaleye kezalik*” (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00022) şeklinde ifade edilmiş olan bu makam çoğu kez hac kafilesinin

⁸ Rütbe-i saniye görevlisi Osmanlı’da Kalemiye sınıfına has bir rütbe olup; askeriyede mirlivalık ya da ilmiyede İstanbul Kadısı Payesine denk düşmektedir. (Akyıldız,1993: 38)

güvenliğinden de sorumlu tutulmuştur (Öztuna,1994b: 393). Defterde 215 numaralı hükme kadar olan hükümler arasında yer alan 119, 135, 148, 163, 172, 186, 198, 208, nolu hükümlerde Şam valilerine bu görevin verildiği görülüyor. Ancak bu andan sonra yani 215 ve takip eden diğer hükümler de Şam valisine gönderilmiş olmasına karşın ilginç bir biçimde kendisine hac emirliği verildiğine dair bir husus belirtilmemiştir.

Hac emirleri aynı zamanda Mekke'ye gelinceye kadar surre kafilesinin yol üzerindeki güvenliğinden de sorumlu idiler. Yanlarında muhafızlar olmasına karşın çoğu zaman bunlar yetersiz kalabilirdi. Buna karşılık Cidde, Trablusşam valilerine yazı yazılır, ek askeri tedbirlerin alınması istenebilirdi (Uzunçarşılı, 2013: 58). Yol güzergâhı üzerinde çöllük alanların olması, bedevi yaşam alanlarına yakın seyr edilmesi “urban” şeklinde tanımlanan çöl eşkıyalarının saldırılarına maruz kalmaya sebep olabilirdi. Nitekim Osmanlı Devleti surre alayı ile birlikte bölgedeki eşkıya hareketlerine karşı bir önlem olarak ve hacıların can ve mal güvenliklerinin bir teminatı olarak bu bedevilere de “urban sürresi” adıyla bir miktar nakit para tevdi ederdi (Atalar, 1991: 207). Hac kafilelerinin güvenliği meselesi her daim üzerinde önemle durulan bir husus olup Osmanlı Devleti bu konuda oldukça hassas davranmaya dikkat etmiştir. Nitekim hac yollarının güzergâhı üzerinde önemli bir merkez olan Şam’dan itibaren hareket edecek hacı kafileleri ki içlerinde İran’dan gelenler de dâhil Osmanlı mirü’l-haccı, Mısır’dan gelen kafile de Kahire emir-i haccı tarafından idare edilirdi. Bab-ı Ali eğer bu görevi bir başkasına vermemiş ise teamüller gereği genellikle bu göreve Şam valileri tayin edilirdi (Atalar, 1991: 190).

Hacı adaylarının en önemli sorunlarından bir diğeri de güzergâh üzerindeki uzun yolculukları sırasında su bulmak meselesi olup Osmanlı Devleti bu sorunu çözebilmek amacıyla yol üzerinde “birke” adı verilen yerler inşa ettirmiştir. Bu birkelerden en ünlüsü ise bugün Amman bölgesinde yer alan ve Kanuni devrinde inşa edilmesine karşın her daim tamiratlarla son döneme kadar faal tutulmaya çalışılan Katrane Birkesi olup aynı zamanda bir kale gibi inşa edildiğinden çöl eşkıyalarına karşı savunma amacı da gütmektedir (Güler, 2015: 12-15).

3. Hüküm Gönderilen Görevlilerin Rütbe ve Dereceleri

Devlet içinde işlerin yürütülebilmesi, kimlerin kimlere emir verebileceğinin ve yetkilerin belirlenmesi açısından “silsile-i meratib” denilen bir hiyerarşik düzen kurulmuştur. Bu rütbelere kişilerin fiili görevleri ile alakalı olduğu kadar olmayabilirdi de (Özbilgen,2003: 177).

Osmanlı Devleti özellikle gücünün doruğuna çıktığı dönemde meratip ve teşrifat hususunda çok hassas davranmaya dikkat etmiş, bu konuda gösteriştten kaçınmadığı gibi kuralların inceliklerle uygulanmasına da oldukça önem vermiştir. Bilindiği üzere Osmanlı berayası yani yönetici kitlesi genel olarak seyfiye, kalemiye, ilmiye olmak üzere şekillenmiştir. Bu sınıfların her birinin kendi içlerinde rütbe ve hiyerarşi sırası olduğu gibi Fatih Sultan Mehmet döneminden beri konulan bir takım özel kurallar çerçevesinde bu sınıfların birbirleriyle olan alakaları da bir düzene sokulmuştur.

Nitekim defterde geçen hükümlerin gönderildiği kişiler arasında çok sayıda Osmanlı yöneticisi ve memuru bulunmaktadır. Özellikle eyalet yöneticileri için muhakkak “Paşa” lakabı kullanılmıştır. Daha küçük makamlar ya da kaza yöneticileri için “Kaymakam Bey” tabiri kullanılmıştır. Örneğin 193 no’lu hükümde Tekfurdağı (Tekirdağ) kazası kaymakamı olarak zikredilen kişinin Vecdi Bey olduğu görülmektedir (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00037, 1270). Çok çeşitli mansıp ve paye kullanan bu yöneticiler için özel lafızlarla hitap edildiği gibi yüksek rütbeliler için vezir, eazim gibi yüceltici lakaplar da kullanılmıştır (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00039, 1271). Ayrıca bu kişiler için rütbelerinin yanı sıra “dirayetsemirim” şeklinde samimiyet olarak sayılabilecek onore edici hitaplar da kullanılmıştır (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00045, 1275). Bu övücü lakap ya da hitaplardan nasibini yalnızca Osmanlı bürokrat ya da yöneticileri değil “iftiharü’l-e’ala”, “ve’l-eazim”, “muhtarü’l-ekabir”, “ve’l-efahim” biçiminde İran sefirine de çeşitli unvanlar layık görülmüştür (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00050, 1279).

Hükümlerde kullanılan diğer önemli unvanlardan biri de sadaret rütbesidir. Osmanlı Devleti’nde sadaret rütbesi en yüksek ve fiilen yerine getirilmesi zorunlu bir makam olup örneğin 156 no’lu ve 1851 tarihli hükümde yer alan “Sadaret rütbe-i celilesiyle bilfiil Mısır valisi olup mecidiyye ve imtiyaz nişan-ı hümayunumun birinci rütbelerini haiz ve hamil olan vezir mealsemirim Mehmed Said Paşa...” (BOA, A.DVNSDVE.d.00044.2/00031,1267) ifadesinden başlayarak diğer hükümlerde de benzerini gördüğümüz gibi defterde yalnızca Mısır valileri için kullanılmaktadır.

Ancak Ahkâm defterinde kendisine 3 farklı yerde hüküm gönderilmiş olan Mehmet Ali Paşa için böyle bir ifadenin kullanıldığına rastlanmamıştır. Fakat ardıllarından olan Abbas Hilmi Paşa için 1267 tarihli gönderilen hükümde; “Sadaret-i uzma rütbe-i celilesiyle hala Mısır valisi vezir dirayetsemirim...” şeklinde bir hitap ve giriş yapılmıştır (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00031, 1267). Bu hitap tarzı bundan sonra da benimsenmiş diğer Mısır valileri için de

genellikle belgelerin giriş kısımlarında “*sadaret rütbe-i celilesi*” ifadesi kullanılmıştır.

Okunan hükümlerde çok çeşitli rütbe ve görevliler zikredilirken gerek kişilere hitap sırasında gerekse ana hüküm metni içinde gönderilen emirlerin uygulayıcıları arasında “*mir-i miran-ı kiramum*” ifadesi çokça yer almıştır. Dolayısıyla bu rütbe ve sınıfın Osmanlı'da uzun yıllar devam ettiği söylenebilir.

Beylerbeyliği rütbesi ise Osmanlı Devleti'nde en bilinen kullanım alanı eyaletlerin yöneticisi ve en üst rütbeli mülki amiridir. Defterde bir yerin mülki amirlerine gönderilen hükümler içerisinde en çok hitap edilen kişilerden biri olmakla beraber hükümlerin hemen giriş kısmında isimlerden önce muhakkak unvan olarak kullanılmış, vezir ifadesi ile karşılığı verilmeye çalışılmıştır. Klasik dönemde beylerbeyi nasıl ki sadrazam merkezde padişahın mutlak vekili ise eyaletlerde de sadrazamın vekili kabul edilirdi. Vezirlerin bir alt rütbesini haiz idiler ve vezirlerde var olan 3 tuğ yerine 2 tuğ sahibiydiler (Özbilgen, 2003: 206). Rumeli beylerbeyinin diğerlerinden bir farkı olurdu. Bunun için de hitaplarda “*dame maalihi*” ifadesi de eklenirdi (Özbilgen, 2003: 207). Defterde kendilerine en fazla hitap edilen beylerbeylik rütbesi de Rumeli beylerbeyliğidir. Ayrıca bu rütbe fiili olarak o görevi yürütmese de kişilere bir unvan, paye olarak da verilmiştir. Hükümlerde özellikle surre emini olarak görevlendirilen bazı şahısların da bu rütbeyi taşıdığı görülmüştür. Örneğin Cemaziyelevvel 1275 tarihli bir hükümde:

“*Bir sureti*”

“*Rumeli Beylerbeyliği payelilerinden surre-i hümayunum emini Mehmet Hilmi Paşa damen maaliyeye*” ifadesi ile bu daha net anlaşılmaktadır (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00045, 1275). Ayrıca bu hükümler içerisinde bu rütbenin paye olarak verildiğini kanıtlayabilecek çok sayıda veriye de rastlanmıştır. Örneğin Canik sancağı mutasarrıfı olarak gözüken Osman Paşa için de “*Rumeli beylerbeyliği payelilerinden*” ifadesi kullanılmıştır. Aynı şekilde Adana sancağı kaymakamı, Erzurum vilayeti valisi olduğu halde kendisine bu paye verilen Ali Paşa'ya yazılan hükümler vb. de olduğu gibi bu beylerbeyiliğin fiilen yürütülmesi mecburiyeti olmadığı anlaşılmaktadır.

Vezaret rütbesi ise istisnasız olarak defterde geçen hemen bütün eyalet yöneticileri için kullanılmıştır. Bu da göstermektedir ki, Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıla gelindiğinde eyalet yöneticileri aynı zamanda vezir rütbesini taşımakta idiler. Hükümlerde kendisine emir gönderilen kişiler arasında vezir rütbesinden daha üst bir sıfatla anılan tek kişinin Mısır yöneticileri olduğu da görülmüştür. Mekke emirleri için de bu rütbenin kullanıldığı yapılan çalışmada tespit

edilmiştir. İlk defa 1275 Cemaziyelevvelinde (5 Ocak 1859) yazılan bir hükümde Mekke emiri için aynen şu ifadelerin yer aldığı defterde sabittir: “*Efahim-i vükela-yı devlet-i aliyyem ve eazim-i vüzera-yı saltanat-ı seniyyemden mecidi nişan-ı hümayunumun birinci rütbesini haiz ve hamil olan emir-i Mekke-i Mükerrerme vezir fetanetsemirim Şerif Abdullah Paşa dame saade ve edamellahü Teala iclaleye*” buna göre Mekke emirleri bu tarihten itibaren vükela heyetinin büyüklerinden ve vezaret rütbesi ile taltif edilmiş, yalnız onlar için kullanılan “*edamellahü Teala*” lafzı ile de kendilerine duada bulunulmuştur (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00045, 1275). Daha sonraları ise 1276 (Şubat 1860) tarihli bir hükümden itibaren bu rütbeye ek olarak Mekke emirine Vala-yı Ahkâm-ı Adliye azalığı da verildiği tespit edilmiş olup; “*Eazim-i vüzera-yı saltanat-ı seniyyemden ve Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye aza-yı kiramından hala emir-i Mekke-i Mükerrerme...*”(BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00046, 1276) şeklindeki ifadedden bunu anlamak mümkündür.

Defterde yer alan yaklaşık 180 kadar hüküm de Şam, Halep ve Erzurum valilerine yazılmış olan Mekke emirlerine yollanan hükümlerin sureti şeklinde idi ve bu kişilere çoğunlukla vezir rütbesi ile hitap edilmiştir. Ancak Erzurum valisi için müşir ifadesi de çoğu kez rastlanılan bir husus olmuştur (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00059). Belgelerde özellikle Erzurum eyaleti valileri için çok sık kullanılan bir rütbedir. Mareşal rütbesinin karşılığı olarak da bilinen müşir askeri rütbelerin en üstü olup sivil mülki idarede vezir rütbesine denk olsa da bu ikisinin birbirine protokol üstünlüğü bulunmaz, rütbelerini aldıkları tarihe göre kıdem sırası olurdu. Ancak yazışma ve belgelerde asla müşir önce kullanılmaz “vüzera ve müşiran” şeklinde yazılırdı (Öztuna, 1994b: 78).

Belgelerde “*mütehayyızan-ı ferikan-ı kiramından, ferikan-ı kiram*” şeklinde kendilerinden bahsedilen kişiler de çoğunlukla Medine-i Münevvere muhafızlığı ile görevlendirilmiş olan kişilerdir. Ayrıca aynı kişiler şeyhülharemler, hazret-i nebevi şeklinde bir görevi de haizdirler. Şeyhülharemler; İslam devletinin halifesi tarafından kutsal mekân Mekke’de görevlendirilmiş olan padişahın bir temsilcisi konumunda olup, hac kafilesinin güvenle Hicaz’a varmalarını sağlamakla görevli Şam valileri için de eskiden kullanılan bir tabirdir (Atalar, 1991: 205).

Askeri rütbeler arasında geçen feriklik konusunun ise yukarıda bahsedilen ferikan ifadesi ile karıştırılmaması gerekir. Ferit Develioğlu’nun sözlüğünde ferikan (topluluk) anlamında kullanıldığı gibi Osmanlı’da askeri bir rütbe sınıfı olarak da kullanımı yaygındır. Hükümlerde “*mütekaidiyyet-i asakir-i bahriye-i şahane ferikanından mirülhac kumandanlığı...(emekli deniz kuvvetleri feriki)*” veya “*mütehayyızan-ı ferikan-ı kiramından Basra Vilayeti valisi ve kumandanı*”

şeklinde ifadeler kullanılarak askeri bir rütbe olduğuna dair ayrıca belirtilmiş olmakla bu konudaki kafa karışıklığı bir nebze olsun giderilebilmiştir. Feriklik; müşir, vezir rütbelerinden sonra gelen en yüksek rütbeler arasında yer almıştır. Birinci ve ikinci şeklinde birbirinden ayrılması ancak 1904'ten sonra gerçekleşmiş olup bugünkü anlamda orgeneral rütbesine de denk gelmektedir (Öztuna, 1994b: 93).

617 numaralı hükümde ise ilginç bir biçimde “*Asakir-i Nizamiye-i Şahanem miralaylarından surre-i hümayunum emini ve mirü'l-hac kaymakamı olup ikinci rütbe Osmani ve üçüncü rütbe mecidi nişan-ı zişanlarını haiz ve hamil olan Osman Bey zid-i ikbaleye*” ifadesi yer almıştır. Burada Asakir-i Nizamiye-i Şahane miralaylarından surre-i hümayun emini ve mirü'l-hac kaymakamı olan (diğer hükümlerden farklı olarak 2 görev de bir kişide birleştirilmiş) Osman Bey'de bulunan surre eminliğinin askeri bir rütbe olan miralay olan bir kişiye de verildiğine şahit olunmuştur (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/000103, 1305). Miralay rütbesi ise Osmanlı'da bugünkü albaya eşit kabul edilebilecek bir rütbe olup ilmiyede karşılığı bilad-ı hamse mevleviyetidir. Bu rütbedekilere efendi ya da bey diye de hitap edilir (Öztuna, 1994b: 95).

Kaymakam, hükümlerde genellikle sancak idarecileri için çok sık kullanılan bir tabirdir. Defterde yer alan hükümlerin pek çoğunda bu kişiler yalnızca kaymakamlık vasıflarıyla değil, farklı unvan ve rütbeleriyle birlikte anılmışlardır. Örneğin Karahisar-ı Sahip (Afyonkarahisar) için yazılan bir hükümde “*Hacegan-ı Divan-ı Hümayunundan Karahisar-ı Sahib Sancağı kaymakamı Osman Bey...*” şeklinde bir ifade geçmiştir. Yine başka bir hükümde ise “*dergah-ı muallam kapıcıbaşlarından Hama Kaymakamı Mustafa Bey dame muhibbeye*” şeklindeki hitaba bakılacak olursa Osmanlı Devleti'nin yüksek protokol azalarından olan kişilerin taşra çıktıklarında en azından kaymakam rütbesi ile görevlendirildiklerini görebilmek mümkündür. Bu rütbe aynı zamanda *ıstabl-ı amire (saray ahırları)* rütbesine de denk düşmektedir (Öztuna, 1994a: 95; BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00036; Uzunçarşılı, 1988: 396).

Bu nedenle İstabl-ı amire ve dergah-ı mualla kapıcıbaşları adıyla hükümlerde rastlanılan bu iki rütbe üzerinde ayrıca durulması faydeli olacaktır. Sarayın bab-ı hümayun ile orta kapısını beklemek, muhafızlığını yapmak üzere görevlendirilmiş olan ve kapıcılar kethüdasının emri altında bulunan saray kapıcıları (Uzunçarşılı, 1988: 396) en yüksek rütbelisi kapıcıbaşlar olmak üzere sarayın önemli görevlileri arasındadırlar. Kapıcılar divan günleri iş görürler, kimseyi silahla huzura almazlardı. Saray dışına memuriyetlere gönderilen kapıcıbaşların çok çeşitli tayinleri arasında tımarlı sipahi yazılmak, muhızrbaşılık, ihtisab ağalığı sayılabilir (Uzunçarşılı, 1988: 399). Kapıcıbaşlar

önceleri devşirme kökenlilerden seçilirken daha sonraları önemli ümera ve paşa çocuklarından çok sayıda tayin edilen çıkmıştır (Uzunçarşılı, 1988: 405). Kapıcıbaşılığın askeri rütbede karşılığı binbaşılık (alay emini), ilmiye de ise kibar-ı müderrisindir (Öztuna, 1994a: 96). Onaltıncı asrın sonlarından itibaren sancaklara görevlendirilmeye başlanan kapıcıbaşılik, bir rütbe ve nüfuz aracı olarak da şahıslara verilir olmuştur (Uzunçarşılı, 1988: 406).

Osmanlı'da ödüllendirme maksatlı olarak devletin son yüzyılında ortaya çıkan ve bir Avrupa adeti olarak yer edildiğine inanılan madalya ve nişan tevcihatı oldukça farklı kişi ve rütbelere ihdas edilen uygulama olmuştur. Defterde 546 yerde kendilerine hüküm çıkartılmış olan Osmanlı idareci, bürokrat ya da önemli şahıslar için isimlerinden önce eğer varsa muhakkak sahip oldukları nişanları birlikte kullanılmıştır. Defterde bu giriş ve hitabın ilk hükümlerde yer almasa da ilk kez 1854 tarihli, Mısır Valisi Abbas Hilmi Paşa'ya ve Dimyat naibine hitaben yazılan hükümde rastlanılmıştır (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00035, 1270).

Defterde kendilerine nişanları ile birlikte hitap edilenlerin durumuna bakıldığında hemen pek çoğuna mecidi nişanı verildiği görülmektedir. Bu durum da on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı Devleti'nde gerek merkez görevlileri, gerekse taşra sancak yöneticileri için en fazla ödüllendirme aracı olarak mecidi nişanının kullanıldığını söylemek mümkündür (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00062, 1287).

Diğer bir nişan da imtiyaz nişanı, altın, gümüş, pırlanta karışımı oldukça süslü hazırlanmış olup, beratla verilebilen, devletin en üst kademesindekilere takılır ve bir rütbe nişanı değildir. Bu nişan göğsün sol tarafına takılır öldükten sonra da varislere intikal ederdi (Erüreten, 2001: 208). İlk kez kendisine imtiyaz nişanı ile hitap edilen kişi de defterde 212 no'lu hükümde geçen Mekke emiri Muhammed b. Avn olmuştur. Hem mecidiye hem de imtiyaz nişanlarının her ikisinin de birinci rütbelerini sahip olarak taltif edilmiştir (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00040, 1273). Bundan sonra artık Mekke emirleri için genel bir nişan taltifi olarak görüldüğü gibi, Abbas Hilmi Paşa'dan sonra geldiği anlaşılan Mısır Valisi Mehmed Said Paşa'dan itibaren de bu nişanın Mısır valilerine de verildiği hükümlerde geçmektedir. Bu nişanın bu iki sınıf kişi ve görevliler dışında nadiren de olsa farklı kişilere de verildiğinin örneği mevcuttur. Örneğin Şeyhülharemler olan ve kendisinden aynı zamanda vezirlerin şeyhi diye bahsedilen Mustafa Paşa'ya da bu imtiyaz nişanı verilmiş (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00046, 1276). Bu kişiden başka Şam Eyaleti valisi olan vezir Mehmet Emin Paşa ve Şeyhülharemler Mekke-i Mukerreme ve Cidde Valisi İzzet Paşa'ya da bu nişanın verildiği belgelerde görülmüştür.

Defterde bahsedilen nişanlar arasında yer alan “Osmanî” nişanı ise yine pek yüksek dereceli memurlara verilen bir nişan olup mecidi nişan ile birlikte bu ikisi asıl nişanlardır. Rütbe ve derecelerine göre verilir. Sultan Abdulaziz zamanında ihdas edilmişti (Öztuna, 1994a:97). Nitekim ilk örneğini 1862 tarihli 278 nolu hükümde gördüğümüz üzere Mekke Emiri Şerif Abdullah Paşa'ya hitaben Osmanî, mecidi ve imtiyaz nişanları birlikte zikredilmiştir (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00048, 1278). Hükümlerde eğer hem Osmanî hem de Mecidî nişan sahibi kişilerden bahsedilecekse önce Osmanî rütbesi sonra Mecidî rütbesi ile zikredildiği görülmüştür. Bu da nişanlar arasında da bir hiyerarşinin olduğunu göstermektedir.

Defterde de rastlanıldığı gibi nişanların rütbelerine göre de ayrıma tabi tutulduğu hem de hemen hemen tüm hükümlerde kendilerine hitap edilen kişilerin rütbelerine ve hatta tabiiyetlerine bakılmaksızın “*dam maaliyeye, dam iclaleye, dam saadeye, dame uluhe, dame izzihü vb.*” ifadelerinin kullanıldığı da görülmektedir.

Protokol konusunda incelikli davrandığı bilinen Osmanlı bürokrasisi teşrifat konusuna ayrı bir önem atfetmiştir. Sadece kişilerin rütbe ve mansıplarında değil Osmanlı'ya dışarıdan gelen kimselere karşı da bu hassasiyet gösterilmiş, devletin izzet-i nefsi düşünülmüştür. Nitekim protokol adabına riayetin önemine binaen hükümlerde özellikle Hicaz'a gitmek üzere İstanbul'a başvuran İranlı önemli misafirler için gönderilen yol emirlerinde bu kişilere gereken ihtimamın gösterilmesi, gittikleri yerlerde merasimle karşılanmaları hususu üzerinde durulmuştur (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00050, 1279).

4.Şehbender Vekâletleri Ataması Hakkında Hükümler

Defterde 206 hüküm sayısı ile Mekke emirleri ve suretleri olarak gönderilen hükümlerden sonra en fazla yer tutan hükümlerdir. Bu hükümler Osmanlı memleketinde çok çeşitli kasaba ve yerleşkeler için olup toplam 79 farklı yere gönderilmiştir. Şehbender kelimesi Ferit Develioğlu'na göre; II. Mahmut döneminde ihdas olunan Müslüman tüccarların korunması için bu işle görevlendirilmiş kişileri tanımlamakta olup kısaca konsolos olarak da ifade edilebilir.

Defterde ilk olarak 132 no ile belirtilen ve Mayıs 1849 tarihli olan Sayda kentine gönderilen hükümle başlayan bu konu son olarak 757 nolu 1908 tarihli Bursa şehbenderlik vekâleti ile ilgili hükümle sona ermektedir.

Defterde geçen konsolosluk atamaları ve konsolosluk için gönderilen hükümlerde rastlanılan en ilginç durumun atanacak konsolosların kesin olarak Osmanlı tebaası arasından değil, İran Devleti mensubu olmalarının şart olmasıdır.

Nitekim ilki Sayda'ya olmak üzere gönderilen ve devam eden diğer şehbender vekâletlik atamalarında da bu husus ortak olarak dile getirilmekte, bu konudan kolay kolay taviz verilmediği görülmektedir (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00029, 1265).

Ancak bu durumun istisnaları da vardır. Defterde geçen şehbenderlik atamaları ile ilgili hükümler içerisinde 7 ayrı yerde mücbir sebepler nedeniyle Devlet-i Aliyye'den kimselerin atandığı görülmektedir. Ancak bu atamalar şarta bağlanmış, atamaların muvakkat (geçici) olacağı da hükümlerde açıkça belirtilmiştir. Hatta atanacak yerli kimsenin illaki Türk ve Müslüman asıllı olması da gerekmemektedir. Nitekim 7 Mart 1887 tarihli 602 nolu hükümde Diyarbakır'a gelecek olan İranlıların durumlarını takip etmek üzere görev yapacak İran tebaasından uygun birinin bulunmaması nedeniyle tercüman yerli Taşciyan Tomasın geçici olarak konsolos olarak atanmıştır (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00102, 1304;00116, 1323; 00120, 1325).

Konsolos atamalarında genellikle taviz verilmeyen en önemli hususun tabiiyet olduğunu yukarıda belirtmiştik. Bu konuda gösterilen hassasiyet konsolos olarak atanacak kişilerin Müslüman ya da gayrimüslim olması ya da Farisi bir isme haiz olmaları gibi konularda gösterilmemiştir. Bir başka değişle İran Devleti tebaasından olduktan sonra ister Müslüman olsun ister olmasın İran Devleti'nin atadığı konsolosları Osmanlı Devleti'nin kabul ettiği (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00029, 1265). Örnek verecek olursak 15 Aralık 1858 tarihli 242 no'lu hükümde daha önce Lazkiye'ye atanan Markos Becono'nun azli sonrasında İstör adlı bir kimsenin yerine atandığıdır. Ayrıca bu kişinin aslen bir Ermeni olduğundan ve halen Osmanlı tabiiyetinden olduğunun anlaşılması ile şehbender vekâletliğinin müfsit olduğundan bahsedilmektedir (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00044, 1275).

Şehbender atamaları konusunda en ilgi çekici ayrıntılardan biri de bu konsolosların bazılarının ne Osmanlı ne de İran tebaasından olmamasıdır. Bununla alakalı olarak 1871 tarihli ve 381 nolu hükümde Yunan tabiiyetinden bir kimsenin şehbender olarak atandığı görülmektedir. Yine 27 Mart 1884 tarihli 571 nolu hükümde Diyarbakır'a gelip gideceklerin durumlarını takip etmek üzere görevlendirilen konsolosun da Yunan Devleti tebaasından Ömer Efendi olduğu zikredilmiştir. İlginç olan bu hükümde aslen bu kişinin Eğribozlu Müslüman olarak bilindiği halde Yunan tebaalığından çıkmadığı için şehbenderliği kabul edilmiştir. Defterde farklı ülke tabiiyetleri hususunda zikredilen yerler arasında Bursa'ya memur Almanya tebaasından Henrikon, Mersin'e tayin edilen Fransa tebaasından ve Fransız Postanesi Müdürü, Yafa şehbender vekâleti için İspanya

tebaasından Yosef Bey, Çanakkale için atanmış olan Avusturya-Macaristan tebaasından Mösyö Mozorosi de sayılabilir.

Hükümlerde ağırlıklı olarak “şehbender veya şehbenderlik” tabirleri kullanılırken; Ocak 1902 tarihinden itibaren Farsça tabir olan “karperdaz” kelimesi kullanılmıştır (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00115, 1320).

Defterde tam metin olarak geçen şehbender vekâletleri atamalarında Mekke ve Medine'den başka her bir yere görevlendirilecek olan şehbenderleri Devlet-i Osmaniyye'nin kabul edeceği ve diğer anlaşmalı olan devlet konsolosluklarına da tanınan imtiyazların bu şehbenderler hakkında geçerli olması kabul edilmiştir. Nitekim Lazkiyetü'l-Arap kazası için yazılmış olan Kasım 1850 tarihli 155 no'lu hüküm bu konu ile ilgilidir.⁹

Defterde geçen şehbender atamaları ile ilgili hükümlerde belirtilen bir diğer husus da Osmanlı tebaası ve İran tebaasından biri arasında vuku bulacak sorunlarda bulunulan memleketin mahkemelerinde şehbenderlerin hazır bulunması gerekliliğidir. İran'ın şeriat ve hükümlerinin Osmanlı Devleti ile aynı olmaması nedeniyle Osmanlı Devleti İran şehbenderhanelerinde mahkemeler kurmuştur (Daei, 2013: 22; BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00049, 1268).

Şehbender atamaları konusu ile ilgili hükümlerde geçen diğer bir ortak mevzu ise gerek konsolosların gerekse diğer İran tebaasından olan kimselerin Osmanlı memleketinde arazi ve emlak satın alamayacakları hatta vakf bile edemeyecekleri hükme bağlanmıştır.

Hükümlerin bazı konularda oldukça açık ifadeler içermesi ve belli koşulları ihtiva etmesi meselesi Osmanlı Devleti'nin sık sık çıkan anlaşmazlıklara karşı, komşu Müslüman devleti olan İran'ı teskin etmek amaçlı olduğu söylenebilir. Ayrıca Osmanlı Devletinin Divan'dan çıkan hüküm defterlerinde İran ile yapılan anlaşma şartlarının yer alması meselenin

⁹ “Bundan başka Mekke ve Medine'den İran tüccar ve tebasının ticari menfaat ve himayeleri için Osmanlı topraklarından gerekli gördükleri bütün yerlerine İran tarafından tayin olunacak konsolosları, Osmanlı Devleti kabul edip, belirtilen şehbenderlerin mansıb memuriyetlerine şâyeste ve sair dost devletler konsoloslarına uyguladıkları bütün imtiyazları bunlara uygulamayı kabul ediyorlardı.” (Aykun,1995:243) Aynı konuda araştırması bulunan İranlı araştırmacı Soofizadeh ise aynı antlaşmanın transkripsiyon metnini vermiş olduğu makalesinde; “...Mekke-i Mükerreme ve Medine-i Münevvereden mâ'adâ teba'a ve tüccâr-ı İraniyenin menâfi'-i ticâret ve himâyetleri için Memâlik-i Osmaniye'nin lâzım gelen cem'i mahallerine Devlet-i İraniye tarafından nasb ve ta'yîn olunacak şehbenderleri Devlet-i Osmaniye kabul edib mezkûr şehbenderlerin mansab ve me'muriyetine şâyeste ve sair-i düvel-i mütehâbe konsolosları hakkında câri olan kâffe-i imtiyâzât bunların hakkında dahi câri olacağını va'ad eder...”, (Soofizadeh, 2013b:183-194)

ciddiyetinin gönderilen yöneticiler tarafından kavranması istendiği içindir (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00049, 1279).

5. Yol Emirleri ve Güvenliği

Defterde 45 kadar hüküm içerisinde yol emirleri olarak belirlenen hükümler bulunmakta olup bu konuda bahsi geçen güzergâhlar çok çeşitlidir.

Hükümlerde “*ra’sı hudud-u İrandan*” tabiri sıklıkla kullanılmaktadır. Bazı kısımlarda uzun giriş ve güzergâhların belirtildiği görülmekle beraber “*Dersaadetimden Mısır-ı Kahire tarikiyle bahra-i canib-i Hicaz mağfırettıraza varıp gelince sevahil ve cezayirde vaki kazalar naib ve nakibleri zid-i uluhey ve sair zabitan ve gümrükçüler zid-i kadruhuma*” (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00027, 1264) şeklinde ifade edilen hükümlerde olduğu gibi uzun giriş cümleleri de yer almaktadır. Hicaz kelimesinin yanında “*mağfırettiraz (mağfıretle süsleyen)*” sıfatı eklenerek bölgenin kutsiyetinin üzerinde önemle durulmuştur. Yol güzergâhları içerisinde Trabzon ile ilgili emirler de ayrıca önemlidir. 1848 tarihli 128 nolu hükümde, “*Trabzondan ra’sı hudud-u İrana varıp gelinceye kadar yol üzerinde vaki.....*” (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00027, 1264) ifadesinin bir benzeri altı hükümde daha geçmektedir. Bu da Trabzon’un bir liman kenti oluşundan kaynaklanmaktadır. Ayrıca defterde geçen farklı hükümlerde eşkıyalık hareketlerinden de bahsedildiğini ve bunların kara yolları üzerinde yaşanan hadiseler olduğu da göz önüne alındığında deniz yolu ile bu yolculukların Trabzon’a kadar yapılması ve buradan sürdürülmesinin güvenlik hassasiyetli olduğunu düşündürmektedir. Mısır ve Trabzon dışında en çok zikredilen kent ise Dersaadet yani İstanbul’dur. “*Dersaadetimden berre-i ve bahra-i canib-i Hicaz-ı mağfırettıraza varıp gelince sevahil ve cezayir ve yol üzerinde vaki...*” (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00050, 1279) ifadesi farklı pek çok hükümde geçmektedir. Güzergâhlar hakkında genel bir tablo sunulmak istenirse; Mısır (ki bazen Kahire olarak tanımlanmış), Trabzon, Erzurum, İstanbul, Şam, Bağdat, Üsküdar, Diyarbakır, İskenderun, İskenderiye, Musul, Beyrut kentleri sayılabilir.

Emirler incelendiğinde bu güzergâhların birbirine bağlantılı olarak ele alınmış olduğu görülmektedir. Yani Dersaadet’ten Hicaz’a, Dersaadet’ten Trabzon yolu ile İran’a veya İzmir, Afyon, Bağdat gibi çeşitli kentlere de gidecek olan İranlılara nasıl davranılması gerektiğinden bahsedilmiştir. Bu hükümlerin büyük bir kısmı hac farızasını yerine getirmek isteyen İranlı hacılarla ilgilidir.

Haccın İslam’ın beş şartından biri olması hasebiyle Sünni gelenekten olmasalar da İslam dünyasının bir parçası olarak görülen İran Devleti’nden de

çok sayıda ziyaretçi ve hacıların bu kutsal yolculuğa çıkmak istemeleri oldukça doğal ve dini vecibe gereği idi. Bu nedenle Osmanlı Devleti de hem kendi ülke topraklarından hem de çeşitli İslam ülkelerinden gelen hac yolcularının rahatını ve güvenini sağlamayı İslam devleti olmanın gereği olarak görmüştür. Nitekim defterde yer alan yol emirlerini ihtiva eden pek çok hüküm sayesinde hac farızasını yerine getirmek isteyen İranlı hacıların durumları ve buna karşın Osmanlı makamlarının gösterdiği hassasiyet görülebilir.

Hac yolculuğuna çıkanlarla ilgili defterde rastlanan önemli görülen ayrıntılardan biri de 1847 yılında (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00025, 1263) İran şahının annesinin hac farızasını yerine getirmek isteğinden oldukça hürmetkâr bir şekilde bahsedilmesidir. Aynı şekilde Nisan 1863 tarihli hükümde de (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00050, 1279) İran şehzadelerinden Saidü'd-Devle Mehmed Mirza adlı kişinin hac niyetiyle İran'dan Hicaz'a olan yolculuğundan bahsedilerek, İran hanedan azalarından önemli kimselerin de bu vazife ifası esnasında Osmanlı Devleti'nden gerekli hassasiyetin gösterilmesi beklenmiştir. Bu hükümleri diğer yol emirlerinden ayıran bir önemli husus da (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00050, 1279) Osmanlı Devleti tarafından bu kişiler için vardıkları mahallerde törenler düzenlenmesi ve yanlarına güvenlik amacıyla muhakkak asker verilmesi olmuştur. Osmanlı Devleti özellikle İran ile olan ilişkilerinde devlet şanını yüceltmenin bir unsuru olarak bu gibi hallerde genelde fazladan ihtimam göstermiştir. Yol emirlerinde İran hanedan ailesi dışındaki yolcular için de gereken hürmetin gösterilmesi, salimen gidecekleri yere varmalarının sağlanması istenmiştir (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00026, 1263).

6.Yağma ve Gasp Olayları

Ele alınan dönem içerisinde Osmanlı-İran arasındaki anlaşmazlıkların büyük çoğunluğunun hac yolları üzerinde yaşanan eşkıyalık hareketleri, İranlı tüccar ve ziyaretçilerden haksız yere fazla vergi talebi, bölgede yaşayan bir kısım aşiretlerin yol kesme vb. hareketleridir. Sınır boylarında bulunan aşiretlerin hareketleri de iki devlet arasında sorun çıkarak, devletleri karşı karşıya getirmişlerdir (Sarıkcıoğlu, 2013: 34).

Aşiretlerin yağma, gasp, haksız yere mallara el koyma, adam yaralama ve öldürme olaylarına dair defterde 23 yerde hüküm bulunmakta olup bunların önemli bir kısmı İranlı tüccar ve hacı kafilelerine aittir. Bu hükümlerin çoğunluğu ilk varaklarda yer almaktadır. Ve bu bölümlerin okunmasındaki zorluktan dolayı tafsilatlı bilgiye erişilememiştir. Ancak hükümlerin yan kayıtlarında konu ile

alakalı 1-2 satır özete binaen en azından hükümde geçen hususun mahiyeti hakkında fikir edinebilmiştir.

Bu konuda 5 numarada yer alan ve ilk olarak karşımıza çıkan hükmün; Alaşehir kazası naibine yazıldığı ve buna göre Alaşehir kazasına bağlı bir mahalde Çukur Han'da bir İran tüccarının katledildiği ve kardeşinin oğlu tarafından hakkının arandığı ifade edilmiştir (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00004). Amasya kazası naibine gönderilen 1828 tarihli 38 nolu hükümde ise “*İranlı Muhammed'in Amasya'da sirkat edilen emvalinin bi't-tahri zahire ihracıyla teslimi hakkında emr-i alı*” (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00004, 1239) şeklinde bir ifadeye bakılarak İranlı tüccarların konakladıkları yerlerde mallarının çalındığı ve bunların iadesi istenmiştir. Ayrıca bu yağma olaylarına zaman zaman darp etme, yaralama ve hatta öldürme fiilleri de karışmıştır. Belgelerde dikkat çeken bu türlü darb ya da gasb olaylarına karışan faillerin yalnızca halktan eşkıyalar olmadığı, bir kısım Osmanlı bürokrati ve düşük rütbeli de olsa yöneticilerin de karıştığıdır. Örneğin 1824 yılına ait olan 13 no'lu hükümde İran tebaasından Agop adlı kimsenin Bağçecik kazası zabiti tarafından darp edildikten sonra gasp edilen mallarının yeniden iadesi hakkında irade çıkarılmıştır (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00005, 1239). Yine Şam yakınlarında cereyan eden bir hadise ile alakalı olarak da 143 no'lu hükümde Humus yakınlarında adı geçen köyün ahalisinin adam öldürmeye kadar gittiği anlaşılmıştır. Bu tip olaylar Osmanlı Devleti'nde hac farizasını yerine getirmek isteyenlerin başına gelmesi muhtemel olan ve Hicaz yolu üzerinde rastlanılan mutad eşkıyalık hareketlerindendir. Urban eşkıyası şeklinde de tabir edilebilecek bazı şahısların hacı kabileleri üzerine yağma hareketlerinde bulunduğu bilgisi Osmanlı makamlarının bilgisi dâhilinde olup bu konuda hac yollarının güvenliğini sağlamak için askeri tedbirler almıştır. Bunun dışında bu urban eşkıyasını cezalandırmak ve gereken önlemleri almak Mekke emirlerinin de görevleri arasında olmuştur (Atalar,1991: 208). Osmanlı Devleti bu hususta ayrıca bir önlem olmak üzere Urban Suresi adıyla bilinen eşkıyalık yapan bedevileri kontrol altında tutabilmek maksadıyla onlara bir nevi rüşvet kabilinden çeşitli zahire ve mallar göndermeyi de ihmal etmemiştir (Atalar,1991: 207).

7. Alacaklılarla İlgili Hükümler

Defterde alacak-verecek meselelerine dair 28 adet hüküm vardır. 6 no'lu hükümden itibaren ilk örneğine rastlanılan hükümlerde genel olarak Osmanlı tebaası ile İran ahalisinden olan kişiler arasındaki alacaklar konusudur (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00005, 1239). Bu alacak meselelerinde dikkati çeken bir

husus da alacaklı kişilerin yalnız Osmanlı tebaasından olmadığıdır. 23 no'lu hüküm de (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00003, 1239) iki İranlının aralarındaki meselenin de Osmanlı makamları tarafından çözülmesidir.

35 no'lu hüküm ise daha ilginç ayrıntıları bize sunmaktadır. Bu hüküm Tokat kazası naibine ve Tokat voyvodasına yazılmıştır ki “*Voyvoda*” tabiri defterde ilk kez burada geçmektedir. Osmanlı Devleti'nde eyaletin en üst düzey yöneticileri olan beylerbeyleri on yedinci yüzyıldan itibaren kendi işlerini kaza merkezlerinde ya da sancak merkezlerinde gördürmek üzere voyvodalıklar ihdas etmiş oldukları gibi özellikle yıllık geliri azalmış olan bazı bölgelere de mütesellim olarak voyvodalar gönderilmiştir (Özbilgen,2003: 212). Hükümün devamında ise, “*İranlı Hacı Abdülkerim'in Nazaroğulları Ohan ve Musa nam kimesneler zimmetinde alacağının tahsili hakkında emr-i ali*” ifadesi geçmekte olup bu kimseler hükümden anlaşıldığı kadarıyla Müslüman olmayıp zımmi statüsündedirler. Buradan Osmanlı ile İran arasındaki ilişkilerde Müslümanlık ya da gayrimüslimlik belirleyici olmayıp vatandaşlık statüsü yani tabiiyet konusu daha ön planda olduğu anlaşılmaktadır. Mısır valisine yazılmış olan 42 no'lu hükümde ise diğerlerinden farklı olarak İran maslahatgüzarı geçmekte ve bu kişinin diğer bir İranlıdan alacağının mirasçılarından tahsilinden bahsetmektedir (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00014, 1245). Burada yer verilmesi uygun görülen bir diğer hüküm de 46 no'lu hüküm olup; “*İranlı Mahmud nam kimesnenin Konya Voyvodası Süleyman'dan alacağının tahsili hakkında emr-i ali*” (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00016, 1251) biçimindeki ifadeye bakılırsa yerel Osmanlı yöneticilerinin de İranlı tüccarlarla ortak iş yaptığı anlaşılmaktadır. Bu hükümlerin hemen hepsinde ortak olan bir konu da İranlıların haklarını korumakla memur olan kişilerin maslahatgüzar ya da konsolos düzeyinde olan kişiler olmasıdır (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00017, 1255).

8. İranla Yapılan Sulh Sonrası El Konulan Malların İadesi

İran ile Osmanlı Devleti arasında gerçekleşen mücadeleler sırasında Osmanlı hükümetinin İran tebaasına yönelik yaklaşımı hakkında bilgi veren bazı hükümler de vardır. Bu hükümlerin sayısı da fazla değildir. Nitekim 1 no lu hükümle ilk örneği görülen ve sonrasında 3, 4, 15, 17 ve 18 no'lu hükümlerle beraber toplamı 6 adedi bulan bu hükümlerde İranlıların savaş esnasında el konulan ve genelde güvenilir bir yerde muhafaza edilen mallarının, sulh akdinin imzalanmasından müteakiben sahiplerine tesliminden bahsedilmiştir. 1 no'lu hükümde, “*Husumet vukuu hengâmında Dersaadette bulunan İran tüccarının Kadızade Samahetlü Tahir Efendi hazretleri marifetiyle tahrir ve emin mahallerde hıfz olunmuş olan emval ve eşya ve nükudun...*” (BOA,

A.DVNSDVE.d00044.2/00003, 1239) şeklinde yer alan ifadede kaydı yapan kişinin ismi açıkça zikredilmiş olup, devamında İranlılara yönelik takip edilecek yaklaşımın genel bir ölçüsü olarak “...ba'de'l-müsalaha yine mevlana-yı müşarünileyh marifetiyle eshabına ve kabinesine memura tamamen teslim olduğunu...” (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00003, 1239) biçiminde ifade edilmiştir. Buna göre de bu kayıt ve defterlerle beraber eşyaların İran tarafından bu işlere memur tayin edilen kimselere iadesi yapılması gerektiği vurgulanmıştır. Ancak sonraki hükümlerde ise bu malların veya paraların bizatihi el konulan şahısların kendilerine yapılması istenerek isimleriyle beraber açıkça zikredilmiştir (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00004, 1239).

9. Mükerrer Gümrük Vergilerinin Alınmaması Hususunda Hükümler

Osmanlı Devleti de diğer devletlerde olduğu sınırları içerisine giren ya da çıkan çeşitli mallardan vergi tahsil etmekteydi. Öteden beri bu vergi türü devletler için en masrafsız ve alınması en kolay vergi türlerinden biri olagelmıştır. Bu nedenle sınırları Asya topraklarından Avrupa'ya kadar uzanan muazzam bir devlette olması kaçınılmazdır. Osmanlı Devleti açısından maliyenin de önemli gelir kalemlerinden sayılan gümrük gelirleri iç ve dış gümrüklerden elde edilen vergi gelirlerini ifade etmekteydi (Genç,2000:197).

Osmanlı Devleti'nin vergilendirme oranlarına bakıldığında dini farklılıkların da belirleyici olduğu görülebilir. Nitekim Mehmet Genç'in “16. yüzyıldan itibaren imparatorluğun çok büyük bölümünde geçerli olmak üzere uygulanan vergilendirme oranı, Müslümanlar için %3, Osmanlı tebaası olan zımmi gayri Müslimler için %4, harbî adı verilen yabancı gayri Müslimler için ise %5 olarak tespit edilmişti.” bu ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla da gümrük vergilerinin tahsili milliyet prensibinden farklı olarak belirlenmişti (Genç, 2000: 198).

Osmanlı'da ülkeye giren ve çıkan mallardan vergi alındığı gibi transit ticaretin de önemli bir yeri bulunmaktadır. Transit ticaret açısından Osmanlı'nın ticari hacmi en fazla olan ülkelerin başında İran gelmekteydi. İki komşu ülke olması nedeniyle ve Osmanlı'nın Avrupa pazarına açılabilmesi açısından Osmanlı ülkesi İran için bir avantajdır. Bu noktada ticaretin yapıldığı Trabzon-Erzurum-Tebriz-İstanbul güzergâhı en işlek güzergâh olmakta ve oldukça önemli sayılmaktadır. İran'ın transit ticaretinde bu güzergâh üzerinde yaklaşık olarak 40000 deve ile taşıma işi yaptığı düşünüldüğünde işin mahiyeti daha bir ön plana çıkmaktadır. Ticari ilişkilerin bu nevi mahiyete bürünmesi sonucunda çok sayıda tüccar ve tebaa Osmanlıya geliş gidişlerini de artırmıştır ki Osmanlı'nın

ithalatının İran'a olan ihracatının 3 katı olduğu göz önüne alındığında Osmanlı pazarının İran için ne anlama geldiği de daha iyi anlaşılabilir (Daei, 2013:20-21).

Bu yolun sağladığı karlı kazanç meselesi iki ülkenin arasının açılmasına ve rekabetine de sebep olmuştur. Rusya Asya içlerine uzanacak bir pazarda Osmanlı'yı geride bırakmak istemiş bu nedenle İran'la olan ticari münasebetlerini artırmak ve bir takım imtiyazlar tanımak mesela gümrük vergilerinde indirime gitmek gibi, önlemlerle rekabette öne geçmeye çalışmıştır. Nitekim Osmanlı'nın Erzurum-Tebriz yoluna rakip olarak Ruslar da Gürcistan sahilinde Sohum-Puti limanını ön plana çıkarmışlardı (Daei, 2013: 26).

Osmanlı-İran ticari ilişkilerinin bu yoğunluğunu menfi manada etkileyen bazı hususlar da yok değildir. Konunun içeriği itibariyle çalışmada rastlanılan en önemli mesele hiç şüphesiz Osmanlı'nın gümrük taleplerinin yersizliği, haddinden fazla talep edilmesi ve hatta mükerrer vergi alınması hususlarıdır.

Defterde toplam 11 hükümde geçen bu gümrük konuları içinde başta gelen en önemli mevzu İranlılardan alınan mükerrer gümrüklerdir. İlk olarak Haziran 1828 tarihli ve 37 nolu hükümde Şam'a gelen İranlı tüccarlardan zaten tahsil edilmiş olan gümrük vergisinin başkentte tekrardan alınmaması gerektiğidir (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00012, 1244). Aynı şekilde 39 nolu ve yine 1828 tarihli Erzurum valisine yazılan hükümde de benzer olarak mükerrer gümrük vergisi alınmaması hususu üzerinde durulmuştur. Aynı hüküm içinde İranlıdan alınması lazım gelen vergi oranının antlaşmalar gereğince %4 olması gerektiği vardır. (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00013, 1244) Bu şekilde tekrardan vergi alınmaması istenilen hükümler arasında Bağdat, Konya, Halep, Varna, Ruscuk, Tuna, Diyarbakır ve Cidde vilayetleri sayılabilir. Balkan coğrafyasında yer alan Varna, Ruscuk ve Tuna için gönderilen 1839 tarihli 59 nolu hükümde de benzer şekilde %4 gümrükten fazla vergi talep edilmemesi mevcuttur (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00012, 1255).

Bu hükümler içinde belki en ilgi çekici olanları Mekke emirlerine gönderilen 77 nolu hükümle 86 nolu hükümlerdir ki bu hükümlerde vergilendirmenin ne surette ve oranda alınacağı net bir şekilde belirtilmiştir. Defterde 4 yerde geçen %4 mürur gümrük vergisi oranları dışında farklı vergi türleri reftiye-amidiye şeklinde zikredilmiştir. Sonraki dönemlerde Mekke emirlerine gönderilen hiçbir hükümde bunların benzerine rastlanmamıştır. Ekim 1844 tarihli olan 77 nolu hüküm her ne kadar Mekke emirine gönderilmiş ve diğerleri için mutad olan hükümleri ihtiva etse de metnin devamında yanlarında getirdikleri eşyadan %9, Osmanlı memleketinden çıkan mallardan ise %3 rüsum alınması gerektiği açıkça zikredilmiştir (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00012, 1260).

Burada bahsetmeye uygun görülen bir diğer hüküm de 96 nolu olup Bağdat valisine yazılmış olan Haziran 1846 tarihli emirdir. Hüküm aslında “*İran Devleti tebasından yüz neferden mütecaviz tüccar ve züvvar Bağdata karib-i mahalle vürudlarında esna-yı rahda kata-i tarık makulesi önlerine çıkub emval ve eşya ve nükud ve hayvanlarını gasp ve garat etmiş...*” biçiminde başlayan ifadesiyle yağma ve gasb olayından bahsedermiş gibi görünse de hükmün ilerleyen kısımlarında ilginç bir biçimde İran tüccarından ne miktarlarda gümrük vergileri alınması gerektiği hususu açıklanmıştır. Metnin devamında “*...tüccar-ı merkumenin İran mahsulü olarak ol-tarafa götürdükleri ve derbar-ı (?) ecnebiyye mahsulünün kendi diyarlarına götürdükleri emtia ve eşyadan yüzde dörtten ziyade mugayir-i nizam rüsumat ahz ve mütalebe olunmakda. “...ve müste’men tüccarı ve diyar-ı ecnebiyyeden memalik-i mahruse-i şahaneme getirip sürum-u gümrük amediyyesi kendi taraflarından ahz olunarak ba’dehü İran tüccarı olup kendi diyarlarından getirdikleri eşya-yı ecnebiyyenin ... tedavül etmesi cihetiyle mübayaa etmiş olan İran tüccarı tarafından dahi yüzde dört kuruş rüsum-u gümrüğü ahz ve tahsil kılınması ve memalik-i mahruse-i şahanem mahsulünden olup yine memalik-i şahanem derununda sarf ve fûruht olunan emtia ve eşyadan islam ve reaya-yı devlet-i aliyem tüccarı ile dahil-i muahede-i ticaret olan düvel-i mütehabbe tüccarı misillü yüzde dokuz amediyye ve üç reftiyye ki ceman yüzde on iki kuruş rüsumat-ı gümrüğü ahz olunarak...*” (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00012, 1262) ifadesi ile transit geçişin miktarı diğerleri ile benzer olarak %4 olarak kabul edilmiştir. Devamında ise amediyye ve reftiyyenin sırasıyla %9 ve %3 alınmasını şart koşmaktadır.

Bu hükümlerde muahede-i kadimden bahsedilmesi de neredeyse bir standart olmuştur. Hükümlerde referans olarak gösterilen antlaşmalar I ve II. Erzurum Antlaşmalarıdır. Fakat gümrük vergileri ile ilgili tarifeler I. Erzurum Antlaşması’nın 2. maddesine göndermede bulunmuştur. Bu antlaşmaya göre “*...Devlet-i İraniye tüccârının rüsûmât-ı gümrükleri husûsunda teb’a-i saltanat-ı seniyyeden olan ehl-i İslâm tüccârına teveccühle mu’âmele olunur ise ol vechle mu’âmele oluna ve ticaret mallarından bir def’a yüzde dört gurûş gümrükleri aldıktan sonra yerlerine ‘itâ olunan edâ tezkeresine muhâlif âher mahalde dahi yedd-i âhere devr olunmadıkca tekrâr gümrük taleb olunmaya...*” şeklinde koşullar net olarak belirtilmiştir. 1847’den sonra tarihlenen hükümlerde ise II. Erzurum Antlaşması’na atıf yapılmış gibi gözükse de mali hususlar için bu antlaşmanın 6. maddesine binaen I. Erzurum Antlaşması’nın ilk maddesi referans alınmıştır.(Sarikçioğlu, 2013: 73).

Osmanlı ticaret hacmini doğrudan ilgilendiren bu gibi vergilendirme hususlarının çeşitli mahiyetteki hükümlerde tekrar tekrar dile getirilmesi

meseleye verilen önemin de bir göstergesidir. Osmanlı Devleti yakın komşusu olan İran ile olan ticari münasebetlerinin bozulmasını istememektedir.

10. Farklı Hükümler

Defterde geçen hükümlerin ağırlıklı konularından farklı konuları ihtiva eden hükümlere de rastlanılmıştır. Diğer bölümlerdeki hükümler kadar çoğunluk teşkil etmeyen ve bazen sadece bir örneği görülen hükümlerden olması nedeniyle bu hükümler hakkındaki ayrı bir başlık açılması uygun bulundu.

Defterin hemen başında bulunan 2 nolu ve 1825 tarihli 1 adet hüküm de İranlı kiraz çubuğu tüccarları ile olan anlaşmazlık üzerine İstanbul mahkemelerinden görülen ilam hakkındadır. Bu hükümde İranlı tüccarların getirdiği kiraz çubuğunu yerli esnafın satılmasını engelledikleri hatta haksız bir rekabet olarak fiyatları aşağı çekerek İranlı tüccarlara zarar vermeye çalıştıklarından şikâyet edilmiştir. Bu şikâyetten anlaşıldığı kadarıyla da tekelleşmenin mahkeme kararıyla hoş görülmediği de ortaya koyulmuştur (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00003, 1241). Hüküm içinde geçen körükçü ashabı deyimi ile de tütün imalatı veya satışı ile alakalı olarak kullanılan tömbeki körüğü kastedilmiş olabilir. Buna binaen İranlı tüccarların Osmanlıya ithal ettikleri mallar arasında sadece tarım ürünlerinin olmadığını içinde tömbeki maddesi ve malzemelerinin de olduğunu söylemek mümkündür (Daei,2013: 20).

22 sıra nolu hüküm Kütahya kazası naibine yazılmış olup 1823 tarihli. Hükümde Kütahya'da mağaza sahibi olan İran tebaasından Hasan adlı kimsenin mağazasının yağma edilmesi dolayısı ile yağma edilen mallarının tahsil edilerek iadesinden bahsedilmiştir (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00007, 1239). Bu da göstermektedir ki İranlı tüccarlar Osmanlı ülkesinde daha önce zikredildiği gibi arazi, emlak edinmiyor olabilirler ancak dükkân açma hakkına sahiplerdir.

Benzer hükümlerden biri olan 52 nolu ve 1834 tarihli belge ise ilginç bir biçimde Belgrad mollasına gönderilmiş olup Osmanlı Devleti'nin bilindik Anadolu kentlerinden farklı olarak Rumeli toprakları içinde de İranlıların ticaret yaptıklarını göstermesi bakımından önemlidir.

İranlılardan ölenlerin terekelerinin iadeleri hakkında en farklı hüküm ise doğrudan Mısır valisine yazılmış Kasım 1840 tarihli 62 nolu hükümde bu malların tayin edilen bir memura verilmesi istenmiştir (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00019, 1256). Hâlbuki benzer konuların geçtiği daha başka hükümlerde bu terekelerin mirasçılara teslimi hususu yer almaktaydı. Bu hükümde ise bir aracı olarak memurdan bahsedilmiştir.

Defterde geçen hükümler arasında diğerlerinden farklı olarak Mayıs 1841 tarihinde Bağdat valisine gönderilen 66 nolu hükümde bahsi geçen Mirmiran Mahmud Paşa'nın Tebriz'de ikameti esnasında İranlı bir tüccarla girişmiş oldukları ortak bir iş dolayısıyla tüccara olan borcunu ödemediğinden memleketine döndüğü ve bu borcun kendisinden tahsili istenmiştir. Bu olay bize yalnız İran tebaasından değil Osmanlı'da rütbe sahibi kimselerin de İran'da ticari ilişkiler içerisinde olduğunu göstermektedir (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00019, 1257).

70 nolu hüküm ise defterdeki en ilginç hususlardan birini ihtiva etmekte olup tek örnektir. Eylül 1841 tarihli bu hükmün yan kaydında; “*İran mevtalarından Yakubiye’de on iki Bağdat’ta on yedi Necef ve Kerbela taraflarında dahi birer miktar akçe alınageldiğinden bunun men’i zımında emri ali*” (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00020, 1257) ifadesi yer almakta olup, muameleden şikâyet edilmiştir. İranlı hacı adaylarının güzergâhları arasında olmazsa olmaz yerlerden olan Kerbela mıntıkası Şii hacılar açısından haccın en önemli rükünlerindendir. Hatta bu hat üzerinde iken vefat edenlerin Kerbela’da gömülmesi bir gelenek olup, Kerbela’da pek çok İran ileri gelenlerinin de kabri bulunmaktadır. Mütemadiyen gömülen bu ölümler iki ülke arasında da sorunlara yol açmıştır. Bu naaşlardan Osmanlıların bir takım paralar talep etmesi de şikâyet konusu olmuştur (Doğan, 2010: 229-230). Bu konuda İranlı hacıların ısrarcı tutumları da etkili olmuştur. Nitekim dışarıdan çok fazla sayıda gelen naaşlar yüzünden Kerbela şehrinin havası ve yapısının bozulduğu da kaynaklarda dile getirilmiştir (Doğan, 2010: 226). Özellikle Necef ve Kerbela yüksek eşiklerden olup Şii hacıların ve hatta talebelerin Hz. Ali mezarı nedeniyle buraya gömülme isteğinde bulunmaları, durumun hassasiyet taşımasına neden olmuştur (Doğan, 2010: 214). Bahsi geçen hükümde de bu naaşlardan para alınmaya geldiği ve bu durumun iki ülke arasında ihtilafa neden olabileceği, daha önce de men edildiği halde emirlere mugayir hareket edilmesinin sakıncalı olduğu belirtilmiştir. Bağdat, Basra ve Şehr-i Zor eyaletlerinin yöneticilerinin tümüne birden yollanan tek bir emirle olayın geniş bir coğrafyayı ilgilendiren hadise olduğu da ortaya çıkmış bulunmaktadır. “...devlet-i behiyye-i İraniyenin Dersaadetinde mukim sefiri iftihar Mirza Cafer Han dame muhibbe tarafından mukaddema inha olunduğuna binaen...” ifadesiyle de olayın İran elçisi vasıtasıyla Osmanlı payitahtında şikâyet konusu olduğu belirtilen hükümde gayri ahlaki ve şer-i şerife mugayir bir şekilde ödemelerin alınmasından bahsedilmiş, bu şekil davranışların bir daha asla vukua gelmemesi istenmiştir (BOA, A.DVNSDVE.d00044.2/00020, 1257).

Defterin son iki hükmünden biri olan 758 nolu hükümde İskenderiye’de sabık şehbender Corci’nin tekrar bu makamı istediği ve bunun olumlu

karşılandığı belirtilmiştir. 759 nolu son hükümde de Nevşehirli Çörekçi oğlu adlı bir kişinin Tarsus şehbenderliğini istediği, kendisinin aslında Rusya tebaasından olduğu beyan edilmiştir.

SONUÇ

İncelenen ahkâm defterine binaen Osmanlı-İran ilişkilerinde ön plana çıkan konular vardır. Bunlardan birincisi Şiiiler için kutsal kabul edilen Kufe, Kerbela, Necef vb. yerlerin ve Hicaz'ın Osmanlı memleketi içerisinde yer almasıdır. İkincisi ise Osmanlı topraklarının Avrupa'ya uzanması nedeniyle de İran'ın batıya çıkış kapısı olan Osmanlı toprakları ve yollarını kullanmasıdır.

İran açısından bakıldığında kendi tebaasından olan kişilerin ister dini ister ticari amaçlı olsun Osmanlı topraklarında onların haklarını koruma çabasıdır. Bunun içinde Osmanlı Devleti'nde, kendi topraklarına uzak ya da yakın pek çok farklı bölgelerinde şehbenderler atamıştır. İran'ın bu tutumuna binaen, Osmanlı yönetiminin de bu konuda bir takım sınırlandırmalar getirdiği görülür. Birinci olarak şehbender atamalarında rastlanılan en önemli kıstas atanacak şehbenderlerin zaruret halleri hariç kesinlikle Osmanlı tebaasından olmamasıdır. İkinci olarak da İran tebaasından atanmaya yeterli görülen kimse yok ise Osmanlı Devleti açısından dost ülke olarak bilinen Avrupa devletlerinin tebaasından kişilerin vekâleten atanabileceğidir. Kutsal yerlerin ziyareti konusunda Osmanlı Devleti gerek Mekke ve gerekse Kerbela, Necef yöneticilerine gerekse de özellikle İranlıların yolculuk güzergâhları üzerinde yer alan yöneticilere can ve mal güvenliğinin sağlanması yönünde sürekli emir ve hükümler gönderdiği görülmektedir. Bu da şunu göstermektedir ki kutsal yerlere hâkim devlet olarak Osmanlı Devleti, bu konuda İran tarafından gelebilecek bütün şikâyetlerin önünü almak istemiştir. Osmanlı ve İran arasında söz konusu olan konulardan biri de mülk edinme, vakf edinme konulardır. Osmanlı Devleti tarafından İran tebaasından olan kişilerin Osmanlı memleketlerinden mülk ve vakf edinmeleri yasaklanmıştır. Osmanlı Devleti'nin bu kararı almasında özellikle Kerbela, Necef gibi yerlerin etkili olduğu söylenebilir. Şöyle ki İranlıların bu bölgede nüfus yoğunluğu ve sahip oldukları mülkleri öne sürerek hak iddia edebilecekleri çok muhtemeldir ve Osmanlı bu kararları alarak bunun önüne geçmek istemiştir. Buna mukabil Osmanlı hudutları içinde İranlıların ticari münasebetler dâhilinde geçici kalmaları veyahut taşınabilir mal edinmelerine izin verilmiştir.

İncelenen Ahkâm defteri ışığında 19.yüzyıl Osmanlı-İran ilişkilerinde bir konu daha dikkat çekmektedir. Osmanlı ile İran arasında bir çatışmada veyahut anlaşmazlık halinde İranlıların mallarına geçici olarak da olsa Osmanlı Devleti

tarafından el koyulmasına rağmen sorunun çözülmesi ile malların iade edilmesidir.

Sonuç olarak sözü edilen hüküm defterine dayanarak Osmanlı Devleti'nin, İran ile ilişkilerinde hükümlanlık haklarına hanel getirmeden hassas bir denge gözettiğini, anlaşmazlıktan ve çatışmadan ziyade barış yolunu tercih ettiğini söylenebilir.

KAYNAKÇA / REFERENCES

I. ARŞİV BELGELERİ

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Düvel-i Ecnebiye Defteri (A.DVN.DVE. d), No: 044/2

II. KİTAPLAR VE MAKALELER

Akyıldız, A. (2003). Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye. *İslam Ansiklopedisi*, 250-251. TDVY, 28.

Akyıldız, A. (1993). *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*. Eren yayıncılık.

Alkan, M.(2016). Osmanlı Devletinin “İslam Birliği” siyaseti: Ortadoğu'nun Osmanlılaşması. *Akademik Bakış*,17-32.

Atalar, M. (1991). *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları*. DİBY.

Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi (2000). T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire başkanlığı.

Bozkurt, G. (1989). *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*. TTK basımevi.

Bostancı, A. (1992). *İslam Hukukunda Vatandaşlık*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri.

Çadırcı, M. (1991). *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*. TTK yayınları.

- Daei, M. (2013). *İran-Osmanlı Ticari İlişkileri (1900-1923)*. Berikan yayınevi.
- Doğan, E. (2010). Kacarlar dönemi İran Hac seyahatnamelerinde Kerbela hadisesi ve Hz. Hüseyin'in kerbela yolu. *Çeşitli Yönleriyle Kerbela (Tarih Bilimleri)*, I, 213-248.
- Erüreten, M. (2001). *Osmanlı Madalyaları ve Nişanları Belgelerle Tarihi*. DMC.
- Genç, M. (2000). *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*. Ötüken yayınları.
- Güler, M. (2015). Hacılara Can Suyu Katrane Kalesi ve Birkesi. *Yedikıta Dergisi*, 12-15.
- Hasani, A. (2003). İranlı Tarihçilere göre Osmanlı İran ilişkilerindeki krizin nedenleri (985/1049-1577-1639). *Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu*, 15-17.
- Koç, Ü. (2002). XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde çavuşluk teşkilatı. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 395-420.
- Kurtuluş, R. (2010). *1906-1911 İran Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Etkisi*. Yayınlanmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi.
- Özbilgen, E. (2003). *Bütün Yönleriyle Osmanlı Adab-ı Osmaniyye*. İz yayıncılık.
- Öztuna, Y. (1994a). *Büyük Osmanlı Tarihi*. Ötüken Neşriyat,7.
- Öztuna, Y. (1994b). *Büyük Osmanlı Tarihi*. Ötüken Neşriyat,10.
- Sarıkçıoğlu, M. (2013). *Osmanlı-İran Hudut Sorunları (1847-1913)*. TTK Yayınları
- Soofizadeh, A. (2013). I. ve II. Erzurum Antlaşmalarının siyasi açıdan değerlendirilmesi. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 183-194.
- Şabani, R. (2003). Efşariye ve Zendiye döneminde (H.1135-1210/M. 1723-1796) İran Osmanlı ilişkileri. *Geçmişten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu 16-17 Aralık 2002 Konya*, 79-86, TTK basımevi.
- Türkmen, Z. (2006). Müşir. *İslam Ansiklopedisi*, 437-439. TDVY
- Uzunçarşılı, İ.H. (2013). *Mekke-i Mükەرreme Emirleri*. TTK yayınları.
- Uzunçarşılı, İ.H. (1988). *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*. TTK yayınları.

III. İNTERNET

<https://islamansiklopedisi.org.tr/kazimeyn>, Erişim tarihi: 30.07.2020

Melike SARIKÇIOĞLU & Süleyman Hilmi AKIN

<https://islamansiklopedisi.org.tr/kerbela>, Erişim tarihi: 30.07.2020

<https://islamansiklopedisi.org.tr/necef>, Erişim tarihi: 30.07.2020

<https://islamansiklopedisi.org.tr/samerra>, Erişim tarihi: 30.07.2020